

זובם, בהתעסק כהנים רבים בקרבנות שלהם, לכן הצריכה התורה רק עופות, שאין בזה עיסוק רב של כהנים⁷⁶. ועוד יש מי שכתב, שבגלל היות הזיבה מן המחלות הנסתרות, לא ציוותה התורה שיובא אל הכהן, בניגוד לצרעת⁷⁷.

הבאת קרבנו נמנית בנפרד במניין המצוות⁷⁸; ויש שכללו כל הקרבנות של מחוסרי כפרה במצות עשה אחת⁷⁹.

פסה – זב הוא אחד מהטמאים אשר נידחים מפסח ראשון ועושים פסה שני⁸⁰.

זבה – ראה ערך נדה

זכויות – ראה ערך תורת המוסר

זקן

א. הגדרת המושג

חיי האדם מחולקים לארבעה חלקים: ילדות, בחרות, אישות וזיקנה¹. הזיקנה היא התקופה המאוחרת והאחרונה בחייו

לאחר שספר שבעה נקיים טובל בשביעי⁶⁹. הזב אין לו טהרה אלא במעיין, שהם מים חיים, ולא נטהר במי מקווה, בניגוד לכל שאר הטמאים באדם ובכלים⁷⁰. יש מי שכתב, שעל פי פשטות לשון התורה חייב הזב לשטוף את האיבר מהפרשת הזיבה⁷¹.

טבל הזב, ועדיין לא העריב שמשו, הרי הוא טבול יום, שהוא טמא לקדשים ולתרומה, והוא טהור לחולין ולמעשר, כדין כל טמא שטבל ועדיין לא העריב שמשו⁷².

קרבן הזב – הזב הוא אחד ממחוסרי כפרה, שאף על פי שטהר מטומאתו, וטבל, והעריב שמשו, עדיין איננו יכול לאכול בקדשים עד שיביא קרבנו⁷³.

ביום השמיני לטהרתו, לאחר שספר שבעה נקיים, וטבל בשביעי במי מעיין, והעריב שמשו, מביא קרבנו, אם היה בעל שלוש ראיות⁷⁴.

קרבן הזב הוא שני תורים, או שני בני יונה, אחד לעולה ואחד לחטאת⁷⁵. יש מי שכתב, שהתורה חסה על כבוד הבריות, שהזב והזבה יתבזו במה שיוודע בפרסום

מחוסרי כפרה ג א. [75] ויקרא טו יד-טו; רמב"ם מחוסרי כפרה א ג-ד. [76] משך חכמה, ויקרא, שם. [77] התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 380. [78] סהמ"צ לרמב"ם מ"ע עד; סמ"ג עשין ר"ט; חינוך מ' קעט. [79] יראים השלם סי' תמג; בה"ג קעה. [80] פסחים צג א; רמב"ם קרבן פסח ו א.

[1] ראה רמב"ן עה"ת בראשית מו טו. וראה באברבנאל עה"ת בראשית כד א, שהזיקנה עצמה מתחלקת לשלושה שלבים.

השבעה הנקיים – ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' זב אות ו. [69] רמב"ם מחוסרי כפרה ג א. זב בעל ראייה אחת טובל בו ביום שראה – מגילה כ א. [70] כלים א ה, ובפיהמש לרמב"ם שם; מקוואות א ח; שבת קט א, ורש"י שם ד"ה כל הימים; רמב"ם מקוואות א ה. [71] רשב"ם ויקרא טו יא. [72] ראה במהותו וגדרו של טבול יום באנציקלופדיה תלמודית, כרך יח, ע' טבול יום. [73] כריתות ח ב; רמב"ם מחוסרי כפרה א א. [74] רמב"ם

של האדם, ובדרך כלל היא מוגדרת מאמצע העשור הרביעי לחיים עד המוות. אכן, עד היום טרם נמצאה הגדרה מדויקת, כוללת ומוסכמת לזיקנה, לא מבחינה חברתית, ולא מבחינה רפואית-מדעית.

כל משמעות אוניברסלית. ואמנם ידוע על אישים רבים, הן בין חכמי ישראל ומנהיגיו, והן בין חכמי אומות העולם ומנהיגיהם בכל הדורות, שתיפקודם הגופני והשכלי היה מצויין בגיל מתקדם מאד, והמשיכו לתרום רבות לעמם ולעולם, למרות גילם המבוגר.

בכל הדורות והתרבויות התלבטו בשאלת ההגדרה של הזיקנה, האם היא תלויה בגורמים אובייקטיביים, כגון גיל כרונולוגי, ו/או שינויים פיסיולוגיים, או שההגדרה תלויה בגורמים סובייקטיביים, כגון הרגשתו האישית של הזקן, ו/או הקביעה השרירותית של החברה.

בדיני ישראל משתנה הגדרת הזיקנה מעניין לעניין לפי העניין: יש שההגדרה היא לפי גיל כרונולוגי מוחלט, וגם כאן משתנה הגיל בדינים שונים; ויש שההגדרה היא לפי תכונות פיסיולוגיות שונות בהתאם לעניין².

קיימת הגדרה פורמלית-ביורוקרטית לצרכים שונים, המבוססת על גיל כרונולוגי, אך קביעה זו של גיל הזיקנה השתנתה במשך הדורות בין 35-65 שנה, כנראה כנגזרת של תוחלת החיים הממוצעת בתקופות השונות. יתר על כן, ההבדלים התיפקודיים והפיסיים בין בני האדם, המוגדרים כזקנים על פי גילם בלבד, הם כה רבים, עד שאין להגדרה כזו

ביחס להגדרה לפי גיל כרונולוגי נקבע במשנה בן ששים לזיקנה³, בן שבעים לשיבה⁴. בספרות הקבלה נקבע בן חמישים לזיקנה, ובן ששים לשיבה⁵, אך בשם האר"י מבואר שבן ששים לזיקנה⁶. אכן, כאמור, אין הגדרה זו קבועה ומחייבת, אלא משתנה היא לפי הדין והעניין⁷, ולא באה אלא לציין שלבים כלליים בהתפתחותו של האדם הממוצע.

[2] ראה להלן בפרטי דינים. [3] אבות ה כא, לפי הפסוק 'תבא בכלח אלי קבר' (איוב ה כו), בכל"ח בגימטריא ששים, כן כתבו במחזור ויטרי שם, ובברטנורה שם, והוא בירושלמי ביכורים ב א, וראה עוד בתויו"ט שם. ובביאור הגר"א שם, הביא ראייה מבני עלי שנאמר עליהם 'ולא יהיה זקן' (שמו"א ב לב), והיינו פחות מבן ששים שנה, כמבואר במו"ק כח א. וראה בתוס' שם ד"ה ומיתה, ובתורת האדם לרמב"ן, שער הפטירה, שגרסו ששים זו היא מיתה כל אדם, אך הגירסא בגמ' שלפנינו היא ששים זו היא מיתה בידי שמים. [4] אבות שם; ב"ב עה א; טושו"ע יו"ד רמד א. והטעם לפי שכתוב אצל דוד וימת בשיבה טובה — דבהי"ב כט כח, וימי חייו היו שבעים

שנה, כן כתבו במחזור ויטרי, ברטנורה, והגר"א אבות שם. חלוקה זו מבוארת גם במו"ק כח א. [5] תיקוני הזוהר, תיקון תכא, אותיות מרובעות דקס"ה ע"ב ודקס"ו ע"א. וכתב בביאור הגר"א, שם, דס"ג ע"ב, דפליג על משנת רבי יהודה בן תימא באבות. [6] בתחילת סידור האר"י, דיני בית הכנסת. וראה בשד"ח מע' זי"ן כלל יז, בשם ס' כרם שלמה יו"ד סי' רמד. ביחס לשיטת האר"י הנ"ל ראה בס' בן יוחאי שער ז מענה צו; ברכ"י יו"ד סי' רמד; בן איש חי, שנה ב, פר' תצא סי"ב; מנ"ח מ' רנו סק"ג; מרגליות הים סנהדרין יז א, לו ב; נפש חיה או"ח סי' תקעו ס"ב; שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' סא; יחודה דעת ח"ג סי' ע. [7] ראה להלן בפרטי דינים.

סתם זקן במקרא משמע בגיל²³, אך סתם זקן בחז"ל משמש באופן מושאל לאנשים במעמד חשוב, כגון חכם וגדול בתורה, אפילו הוא צעיר בגיל, והוא על פי הנוטריקון "זקן" — זה קנה חכמה²⁴. אמנם יש מי שהקשה על הנוטריקון, שלא רמזו במילה "זקן" עניין החכמה, אלא רק 'זה קנה', ותירץ שהתיבה זקן בפסוק חוזרת לשיבה שבראש הפסוק, והכוונה שקנה את שיבתו על ידי יגיעה²⁵. כמו כן משמש זקן כמושג מושאל לדיין — "כבר הורה זקן"²⁶, וכן לאיש נשוא פנים, נכבד ומנהיג. מכאן נובעים צירופים שונים של זקן ביחס לחכמים, מנהיגים ודיינים, בלא קשר להגדרת הזקן מבחינת הגיל, או התכונות הפיסיולוגיות, כגון זקנים בסנהדרין, סמיכת זקנים, זקנים הראשונים, זקני ישראל, זקני העם, מועצת הזקנים, זקני בית דין, זקני כהונה ולוויה, זקני העדה, זקני העיר, זקן ויושב בישיבה, זקן ממרא. השאלת המונח זקן לתיפקודים אלו היא כתוצאה מהחכמה ומהניסיון הנרכשים

למונח זקן יש מספר מילים נרדפות: שיבה⁸, שהיא לובן השיער מזוקן⁹, או שהוא מלשון ישיבה¹⁰, או ששורש שיבה הוא שב, היינו שבע עשורים, כי בן שבעים לשיבה¹¹. מכאן גם הכינוי הארמי סב, סבא, סבתא, בחילוף אותיות ש' שמאלית וס'¹². אמנם במשנה¹³ הבדיל התנא בגיל בין הזיקנה והשיבה; בא בימים¹⁴, מנהג הכתוב לומר הלשון הזה לאדם שגברה וכבדה עליו הזיקנה, ואומר עליו שהוא נכנס בימים הידועים שהם דרך כל הארץ, והם ימי פרידת הנפש מהגוף¹⁵, וכאשר יזקין האדם ויחיה ימים רבים מרוב בני האדם בדורו יקרא 'בא בימים', מפני שהוא כבא בארץ אחרת, נוסע מעיר אל עיר ומיום אל יום¹⁶; ישיש¹⁷, שיש מי שכתב ששורשו מלשון שש, היינו שש עשורים¹⁸; בלשון חז"ל מצינו קשיש¹⁹, ונמושות²⁰, שהוא מלשון ממשש²¹.

יש מי שכתב, שכל המושגים הללו משמשים לדרגות זיקנה שונות²².

[19] ב"ק צב ב; ב"מ ס ב. [20] פאה ח א; תענית ו ב. [21] רש"י, תענית שם. וראה בפיהמ"ש לרמב"ם פאה שם; כס"מ מתנות עניים א יא; תוס' רעק"א על הרע"ב פאה שם. [22] אברבנאל עה"ת בראשית כד א. [23] ראה סנהדרין יד א. התרגום בכמה מקומות מתרגם זקן = חכים — ראה תרגום יונתן ויקרא יט לב, דברים כא ב, ועוד. וראה בתוס' שם ד"ה יכול. וראה עוד מאמרו של מ. קורץ, לביורו המונח זקן במקרא, מכון ברוקדייל, 1977. [24] קידושין לב א; בראשית רבה נט ט. [25] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' רלג. [26] שבת נא א. וראה סנהדרין יד א, שזקן הוא מי שהוסמך, וראה בתוס' שם ד"ה יכול, שזקן יכול להיות הדיוט, היינו דיין שאינו מומחה.

[8] ויקרא יט לב; תהלים עא יח; בראשית רבה נט ד. [9] ראה הושע ז ט; משלי כ כט. [10] ספרי האוינו לב כה. [11] נפש חיה תקעו ב. [12] ראה לדוגמא אונקלוס דברים לב כה. אך ראה אונקלוס ויקרא יט לב, שתירגם דווקא את המונח "זקן" במילה 'סבא', וכבר העירו על כך הר"ן קידושין לב ב, המנ"ח מ' רנו סק"א, וערוה"ש יו"ד רמד ט-יב, שהוא לכאורה דלא כתלמודנו. אך ראה ברמב"ן עה"ת ויקרא יט לב, מה שיישב הדבר. [13] אבות ה כא. [14] בראשית כד א. [15] רד"ק, בראשית יח יא. [16] רמב"ן שם. וראה עוד פירושם של הכתב והקבלה ושל רש"ר הירש, שם, על המונח 'בא בימים'. [17] בכמה מקומות באיוב, כגון יב יב, טו י. [18] ראה בנפש חיה, שם.

לרוב עם הגיל²⁷, אך לא בהכרח קשורים הם בגיל.

מושג מושאל נוסף לזקן הוא זקנו של פלוני, במובן של אבי-אביו (סבא)²⁸, ושייך לקרות 'זקני' גם לזקן מכמה דורות²⁹, ויש שגם אביו נקרא זקן³⁰.

בערך זה נידונים כל העניינים הנוגעים לזקן אך ורק במובן של איש בא בימים וישיש, או במובן של איש חלש בגופו ובשכלו מחמת גילו.

בכל מקום שלא צויין אחרת, אין הבדל בין זקן לזקנה. אכן, יש דינים ועניינים אשר משתנים בין זכר לנקבה ביחס לגילם המתקדם, והם יידונו בהתאם.

זיקנה שייכת גם בבעלי חיים, ואפילו בצמחים³¹, אך עניני זיקנה אלו לא נידונים בערך זה.

ב. היחס לזקן בין העמים, ובמדינת ישראל

יחס כללי בין העמים — מאז ומעולם היו הבדלים בולטים בהתייחסות לזקן בתרבויות שונות ובזמנים שונים. בין העמים הקדומים, יש שהתייחסו לזקנים בכבוד המגיע לבעלי ניסיון רב, העריכו והוקירו אותם, ומינו אותם לראשי משפחה

ושבט, כגון האינדיאנים, הסינים והיפנים; לעומתם, יש שהתייחסו אליהם בבוז, כבני אדם שאינם ממלאים עוד תפקיד בחברה, שמדללים את כוחה ומשאביה, ושניתן להשליכם כחפץ שאין בו עוד שימוש. יתר על כן, יש שהתעללו בזקנים, שללו מהם את זכויותיהם הבסיסיות, ואף גרמו למותם. בחלק מהעמים הפרימיטיביים היו הזקנים נוהגים לעתים קרובות להתאבד, או שהיו אף מומתים בידי קרוביהם, כגון בין ההודים, שבטים מסויימים באפריקה, אסקימואים ועוד.

באופן כללי ניתן לומר, כי בתרבויות הפרימיטיביות שחיו על צייד ונוודות, נתפס הזקן החלש כמעמסה על החברה, והיה נהוג לעוזבו לנפשו, או אף להמיתו. בחברות שחיו על חקלאות, היו קבועים במקומם הגיאוגרפי, והמצב הכלכלי היה שפיר, היה לזקן מעמד של כבוד, יכולת לתרום עצה ותושיה, ומעמד של ראש משפחה ושבט.

יוון ורומי — מרבית חכמי היוונים והרומים הקדמונים התייחסו בשלילה לזיקנה, פרט לאפלטון וסופוקלס היווניים, ולסטואיקנים ובראשם קיקרו וסנקה הרומיים³².

איסיים — האיסיים כיבדו את

[31] ראה נדרים נו ב — ילדה שסיבכה בזקנה, בעניין ערלה. [32] ראה — B.E. Richardson, *Old Age Among the Ancient Greek*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1993; מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה מטעם ביה"ס

[27] ראה שמות רבה ג ח; ס' החינוך, מ' רכב; פירוש המלבי"ם לאיוב יב יב, ועוד. [28] סנהדרין פב א. [29] שד"ח, מע' זי"ן פאת השדה כלל ח. וראה באסתר רבה, פרשה ז, אמר לון המן, אמרין ליה למרדכי, זקנו הלוא השתחוה לזקני. [30] ראה יבמות צו ב.

הזקנים³³, אך אסרו על כל אדם מעל גיל ששים שנה לשמש כשופט³⁴.

איסלם ונצרות – האיסלם מעניק כבוד לזקן, בעוד שבנצרות הגישה היא דו-ערכית³⁵.

תרבויות מודרניות – במרבית החברות המודרניות קיימת דו-ערכיות בהתייחסות לזקן. מצד אחד, קיימות האידיאולוגיות שעל פיהן יש לקיים את הזקן, להעניק לו את הכבוד הראוי לו, ולהתחשב בדעותיו. מצד שני, אין המצב במציאות הולם את הערכים הללו. קיים ניתוק פסי בין הילדים לבין הוריהם המבוגרים, ונוצרים פערים תרבותיים בין הדורות. הזקנים בחברה המודרנית חוזרים ונתפסים כבעיה, וכנטל חברתי. הבעיות הכרוכות בזיקנה כוללות מישור כלכלי – היעדר פעילות יצרנית מחד, ועליה ניכרת בצריכה מאידך, עם החרפה ניכרת של הבעיה עקב המשאבים המוגבלים ברפואה המודרנית; מישור בריאותי – ריבוי מחלות ממושכות וחריפות; מישור חברתי – תלות וניתוק³⁶.

לאחרונה ניכר שינוי ערכי ומעשי ביחס החברה המודרנית לזקן. הוקמו ארגונים

מדעיים וחברתיים לטיפול בבעיות הזקן והזיקנה בחברה, ואף נחקקו חוקים שונים להגנת הזקן מפני הזנחה וניצול. החברה המערבית אף הכירה בתיסמונת "הזקן המוכה", המקבילה לתיסמונת "הילד המוכה", המכונה גם "התעללות או התעמרות בקשיש", ומדינות שונות חוקקו חוקים מתאימים להגנת הזקן מפני מצבים כאלו³⁷. בארה"ב מדווח על 1-2 מיליון זקנים בשנה הסובלים מיחס משפיל ובלתי נאות³⁸. התיסמונת של "הזקן המוכה", אף שהיא מוכרת מבחינה רפואית, משפטית וחברתית, היחס אליה הוא הרבה פחות פעיל בהשוואה לתיסמונת "הילד המוכה".

בעבר היה הזקן נשאר במסגרת משפחתו, נתמך על ידם, ומטופל על ידם. אכן, כבר בשלב היסטורי מוקדם הוקמו בתים מיוחדים לזקנים. אבות הכנסיה הנוצרית הקימו בתים מיוחדים לזקנים כבר במאה ה-4 למניינם³⁹. בשנים האחרונות עובר מרכז הכובד לטיפול בזקן למוסדות ממשלתיים, ציבוריים או פרטיים. הפתרונות החברתיים הם צירופים שונים של שילוב הזקן בקהילה הכללית, או ניתוקו למסגרות מיוחדות לזקנים, כגון בתי אבות, או מסגרות אשפוז גריאטריים, לרוב תמורת תשלום, ובתוספת טיפולים

1988. בישראל הוסדרו נהלים לטיפול בזקנים נפגעי התעמרות בחוזר מנכ"ל משרד הבריאות, מס' 22/03 מיום 19.11.03. M.S. Lachs [38]. and K. Pillemer, *N Engl J Med* 332:437, 1995. וראה במאמר זה בהרחבה על תיסמונת 'הזקן המוכה' מבחינה רפואית, אפידמיולוגית, חברתית וטיפולית. וראה עוד בנושא זה – א. לבנשטיין, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 707 ואילך. [39] בתי זקנים אלו נקראו gerontocomium – ראה Beauvoir S,

לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל"ח/1978, עמ' 10-39. [33] יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ח"ב ט"ז. [34] ברית דמשק, י, ז"י. [35] ראה – מ. עמית, שם, עמ' 4, 40-42; D. Christiansen, In: *Encyclopedia of Bioethics*, pp. 58-65 [36] על היבטים אנתרופולוגיים ביחס לזקן בעמים שונים ראה עוד – ח. חזן, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 573 ואילך. [37] R.S. Wolf, *J Am Geriatr Soc* 36:758,

סיעודיים, רפואיים ופארא-רפואיים מקצועיים. הפתרונות הללו משתנים ממדינה למדינה ומזמן לזמן. אמנם יש לציין כי במחקר אודות היחס הרפואי והאנושי לחולה הזקן במסגרת חדרי מיון בבתי חולים התברר כי לרופאים יש קושי רב יותר לטפל בבעיות הרפואיות של הזקן בהשוואה לטיפול באותן בעיות רפואיות בצעיר. דבר זה נובע בעיקר מליקויים בחינוך הרפואי⁴⁰.

במדינת ישראל – בישראל קיימים מוסדות שונים לטיפול בזקן, הן בתחום הקהילה והבית, והן בתחום האשפוז, כגון בתי חולים גריאטריים, בתי אבות, מושבי זקנים – חלקם במגזר הפרטי, וחלקם במגזר הציבורי.

מספר גורמים בישראל מטפלים באופן בלעדי בצרכי הזקן: השירות לזקן במשרד העבודה והרווחה; גזינט-מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה; אשל – האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל. משרדי ממשלה שונים מסייעים לקשישים עם בעיות מיוחדות, כגון משרד הבריאות, משרד הביטחון, והמוסד לביטוח לאומי. כמו כן קיימים גופי התנדבותיים וציבוריים שונים המסייעים לזקנים, כגון המועצה הציבורית למען הזקן, ושירותי ייעוץ משפטי לקשישים⁴³.

היחס לזקן ביהדות – היהודים דאגו לזקנים בדרך כלל במסגרת המשפחה. הזקן לא נמנה במקרא ובחז"ל בין הקבוצות החלשות כדוגמת העני, הגר, היתום והאלמנה, אשר דורשים יחס מיוחד של צדקה וחסד מחמת חולשתם, וכן לא מצינו מוסדות וארגונים מיוחדים לעזרה לזקן, בניגוד למצב החולים, העניים והמתים. מכאן ששילובו של הזקן בחיי המשפחה, והטיפול של המשפחה בו, היו טבעיים ומספיקים. זהו גם ההסבר המקובל לעובדה, שבתו זקנים בין היהודים החלו להיווסד רק בתקופה היסטורית מאוחרת, בניגוד לאומות העולם, שהקימו בתי זקנים מיוחדים בשלבים היסטוריים מוקדמים.

בתי אבות יהודיים – בית הזקנים היהודי הראשון נוסד בקרקוב שבפולין, במחצית הראשונה של המאה הי"ח

ראה – מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, שם; J. T. Freeman, *Ann Med Hist* 10:324, 1938; F.D. Zeman, *J Mt Sinai Hosp* 12:783, 1945; L. Dobrowolski, *Geriatrics*, 26:68, 1971; S. Beauvoir, loc. cit; D. Christiansen, loc. cit. [43] על התפתחות השירותים לזקן בישראל

The Coming: of Age, New-York, Warner Ann Emerg – Paperbook, 1973 [40] ראה – Med 21(7):796, 1992 [41] י. ברגמן, הצדקה בישראל, נד' תשל"ה, עמ' 122. [42] מתוך סקר של הגזינט-מכון ברוקדייל, 1989. היבטים היסטוריים רבים של הגרונטולוגיה והגריאטריה

ג. רקע מדעי

המדע החוקר את ההזדקנות ואת תופעות הזיקנה מבחינה ביולוגית, היסטורית וחברתית נקרא גרונטולוגיה⁴⁴, והענף ברפואה העוסק בטיפול במחלותיהם של הזקנים בכלל, ובמחלות המיוחדות לתקופת הזיקנה בפרט נקרא גריאטריה⁴⁵. תת-קבוצה רפואית היא פסיכו-גריאטריה, העוסקת בהיבטים הנפשיים של הזקן. יש לציין, שענף הגריאטריה לוקה במיעוט העוסקים בו מסיבות שונות, למרות צרכים גדלים והולכים ברופאים מומחים בתחום זה⁴⁶.

תוחלת חיים – במשך שנות ההיסטוריה נוצר שיווי משקל קבוע בין הגילאים השונים באוכלוסייה. אכן, במאה הנוכחית חלה הגדלה מהירה בחלקם היחסי של הזקנים באוכלוסייה, וכתוצאה מכך נוצרו בעיות חברתיות, שלא היו קיימות בחומרה ובהיקף כזה בעבר. משפחה ממוצעת בימינו מורכבת ממספר גדול יותר של קבוצות גיל, נוצרו בעיות של גימלאים צעירים יחסית, ובריאים בגופם ובשכלם, הדורשים תעסוקה הולמת. שוק העבודה משתנה בהתאם לצרכים המתחדשים. כך נוצרו בעיות התאמה חברתית בקבוצות גדולות בהרבה בהשוואה לעבר.

לאור השיפור הניכר ברפואה מונעת וברפואה פעילה, וכן לאור השיפור הכלכלי ותנאי הרווחה בארצות מפותחות, עלתה תוחלת החיים של האוכלוסייה המערבית, ועמה גדל מספר הזקנים. מימי רומא העתיקה ועד ימי הרנסנס נשאר אורך החיים הממוצע סביב 30 שנה, ללא שינוי. לעומת זאת, בין השנים 1900-1980 עלתה תוחלת החיים מ-49 שנה ליותר מ-70 שנה. בארה"ב בשנת 1900, רק שנים מתוך חמישה אנשים יכלו לצפות להגיע לגיל 65 שנה, בעוד שבשנת 1985 עלה שיעור זה לארבעה מתוך חמישה⁴⁷. בשנת 1987 היה הצפי לשנות חיים נוספות לאנשים שהגיעו לגיל 80 שנים כדלקמן: נשים – בארה"ב עוד 9.1 שנים, ביפן – 8.5; בשבדיה – 8.3, בצרפת – 8.6, ובאנגליה – 8.1; גברים – בארה"ב עוד 7.0 שנים, ביפן – 6.9, בשבדיה – 6.5, בצרפת – 6.7, ובאנגליה – 6.2 שנים⁴⁸. בישראל בשלהי המאה ה-20 למניינם היה הצפי לשנות חיים נוספות לגברים שהגיעו לגיל 80 שנים עוד 7.4 שנים, ולנשים – עוד 8.2 שנים⁴⁹. ואמנם כיום מהוות הבעיות הקשורות לזקנים ולזיקנה פרק חשוב ברפואה ובסוציולוגיה החברתית, הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית.

בשנת 1998 היתה תוחלת החיים

טבע J.L. Nascher כבר בשנת 1909. ראה E.D. Zeman, *J Mt Sinai Hosp* 8:1161, 1942 [46] ראה J.W. Rowe, et al, *N Engl J Med* 316:1425, 1987 [47] Technology and Aging in America. Washington, DC: Office of Technology Assessment, 1985 [48] K.G. Manton and J.W. Vaupel, *N Engl J Med* 333:1232, 1995 [49] קשישים

מבחינה היסטורית ראה – ח. גולנדר וי. בריק, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 17 ואילך. [44] Gerontology. מושג יווני המורכב משתי מילים: gerontos = איש זקן; logos = תורה. את המונח הזה טבע N.W. Shock בשנת 1951. [45] Geriatrics. אף זה מושג יווני המורכב משתי מילים: gerontos = איש זקן; iatrike = רופא, רפואה. את המונח הזה

הממוצעת של נשים בישראל – 79.9 שנים, ושל גברים – 76.5 שנים. תוחלת החיים של נשים וגברים יהודיים היתה גבוהה קצת יותר מהתוחלת הממוצעת של כלל האוכלוסיה (נשים – 80.2; גברים – 76.6). יש לציין, כי בהשוואת תוחלת החיים של גברים תופסת ישראל מקום גבוה ביותר ביחס למצב זה בעולם, כאשר רק בפינ ובשבדיה עולה תוחלת החיים של הגברים על זו שבישראל; ולעומת זאת תוחלת החיים של נשים בישראל נמוכה בהשוואה למדינות האירופיות המערביות, אם כי היא גבוהה מזו של ארה"ב.

תוחלת החיים של זקנים עם שטיון, כגון מחלת אצהיימר, היא קצרה יותר בהשוואה לזקנים ללא שטיון. אכן, עד כה אין מחקרים אמינים ביחס לשיעור קיצור תוחלת החיים של זקנים עם שטיון⁵⁰.

חלוקת אוכלוסית הזקנים – כיום מקובל לחלק את שכבת האוכלוסיה הזקנה לשתי תת-קבוצות: 'זקנים-צעירים' בני 65-74 שנה, שחלקם הגדול בריאים יחסית, מתפקדים היטב מבחינה שכלית, בעלי השכלה, גימלאים-פורשים אשר זקוקים ומסוגלים לקריירה חלופית וחדשה בחייהם; 'זקנים-זקנים' בני 75 שנה ומעלה, שחלקם סובלים ממחלות פיסיות ושכליות כרוניות ומרובות, מוגבלים מבחינה פיסית ונפשית, ובלתי יצרניים.

מקובל לסווג את הקשישים לארבע קבוצות, וזאת לפי רמת תפקודם הפיסית

ו/או הנפשית: עצמאיים – מסוגלים לבצע את הפעולות היומיומיות, ללא עזרת הזולת וללא קשיים בניידות; תשושים⁵¹ פיסית – אינם מסוגלים לשרת את עצמם באופן מלא; סיעודיים – מרותקים למיטה, וזקוקים לסיוע ברוב הפעולות היומיומיות; תשושי נפש – סובלים מירידה שכלית, מבלבול, וממצבים נפשיים דומים. מצב התשישות נחשב כמצב הקודם לנכות, וניתן לסווג את הזקנים התשושים בהתאם להערכה הטיפקודית שלהם לשלוש תת-קבוצות: זקוקים לעזרה במסגרת ביתית בקהילה; לא רק זקוקים לעזרה, אלא גם מטפליהם נתונים לעקה בשל נשיאת העול; זקוקים למוסד⁵².

נתונים סטטיסטיים – שיעורם של כלל התושבים בני 65 שנה ומעלה במדינת ישראל גדל מ-3.9% מכלל האוכלוסיה בשנת 1950 ל-10% בשנת 1998. באותה שנה היו בישראל כ-600,000 זקנים בני 65 שנה ומעלה. בארבעים שנות קיומה של מדינת ישראל (1948-1988) גדלה האוכלוסיה הכללית פי שלושה, בעוד שאוכלוסית הזקנים מעל גיל 65 שנה גדלה פי שבעה. שיעור הגידול של קבוצת הזקנים מעל 75 שנה כפול משיעור הגידול של הקשישים 'הצעירים' בני 60-74 שנה. עיקר הגידול בקבוצת הישישים נובע מהגידול המהיר של בני 80 שנה ומעלה, ששיעורם מגיע לכ-37%. הנשים הקשישות מהוות כ-55% מאוכלוסית הקשישים, ושיעור הגידול שלהן גבוה

Brookmeyer R, *N Engl J Med* 344:1160, 2001. [51] תשוש = frail. [52] E. Shapiro.

בישראל – שנתון סטטיסטי 1999, מכון ברוקדייל-אשל. [50] ראה – Kawas CH and

משיעור הגידול של הגברים הקשישים⁵³. מגמה זו דומה בכל הארצות המפותחות, ולמשל בארה"ב גדלה האוכלוסיה הכללית בין השנים 1900-1990 פי שלושה, בעוד שהאוכלוסיה מעל גיל 65 שנה גדלה פי שמונה. בשנת 1920 היו בארה"ב 4% מעל גיל 65 שנה; בשנות ה-90 הגיעה אוכלוסיה זו ל-13%, ובשנת 2020 צפויה אוכלוסיה זו להוות 16% מכלל האוכלוסיה הכללית. גם במדינות האיחוד האירופי עלה שיעור הזקנים בני 65 ומעלה והגיע באמצע שנות ה-90 לשיעור של 16%. סביר להניח, שהעובדה ששיעור הזקנים בישראל מתוך כלל האוכלוסיה נמוך יותר בהשוואה לשיעורם במדינות האיחוד האירופי ובארה"ב נובע מהעובדה שהפריון הכולל בישראל גבוה יותר, ולפיכך אחוז הילדים גבוה יותר ואחוז הזקנים נמוך יותר.

קבוצת גיל זו כ-35% ממיטות האשפוז של בתי החולים, וצורכת כ-50% מכלל התרופות הניתנות לחולים. העלות הציבורית השנתית של אחזקת הקשישים המופנים למוסדות האשפוז מוערכת בכ-4 מיליארד ש"ח⁵⁴. בארה"ב כ-12% מכלל האוכלוסיה הם מעל גיל 65 שנה, והם משתמשים בכ-25% מצריכת התרופות, ובכ-40% מהאשפוזים החריפים⁵⁵.

פרנסת הזקנים יכולה שתבוא ממקורות שונים: עבודה עצמית, רווחים מרכוש, הסדרי פנסיה, קרנות גימלאות, תמיכה של בני המשפחה, ותמיכת סעד ציבורית. התייחסות לזקן — ההתייחסות לזקן מתחלקת לתחום הביולוגי-רפואי ולתחום החברתי-כלכלי. העיסוק בתחומים אלו הוא גם ברמת הפרט וגם ברמת המדיניות הציבורית.

הגישה הסוציולוגית בגרונטולוגיה מתחלקת בין הדוגלים בהפרדת הזקן מהקהילה, וסיפוק צרכיו במסגרות ייחודיות לזקנים, לבין הדוגלים בשילוב הזקן בקהילה הכללית בביתו או בבית משפחתו, תוך סיוע לטיפול בו בתנאי מגוריו הראשוניים.

הזדקנות פיסית — ההזדקנות מבחינה פיסית מתבטאת בשינויים חיצוניים ותיפקודיים מגוונים, והם שונים בכל פרט ופרט. לפיכך מבחינים בין גיל כרונולוגי,

בשנת 1999 היו בישראל 330 מוסדות לטיפול ממושך בקשישים, ובהם 24880 מיטות. שיעור המיטות עמד על 43 מיטות לכל 1,000 קשישים באוכלוסיה. כמחצית מהמיטות לטיפול ממושך בזקן היו במוסדות בבעלות פרטית, כ-46% השתייכו למגזר התנדבותי, ורק 3% בבעלות ממשלתית⁵⁴.

היבטים כלכליים — הבעיה הכלכלית של שכבת האוכלוסיה הזקנה בישראל מתבטאת בין השאר בעובדה, שלמרות היותה כ-10% מכלל האוכלוסיה תופסת

בס' הזדקנות וויקנה בישראל, עמ' 287 ואילך. [54] קשישים בישראל — שנתון סטטיסטי 1999, מכון ברוקדייל-אשל. J.W. Rowe, et al, [55]. *N Engl J Med* 316:1425, 1987. וראה עוד על

1993, *Can Fam Physician* 39:1406. [53] מכון לאומי לחקר שרותי בריאות ומדיניות בריאות, דצמבר 1999. וראה עוד נתונים אפידמיולוגיים ודמוגרפיים על הזקנים בישראל

היינו מספר השנים מאז הלידה, לבין גיל ביולוגי, היינו הגיל לפי דרגת תיפקודיו השונים.

מרבית איברי הגוף עוברים הפחתה והתנוונות הדרגתיים של מספר התאים המרכיבים אותם, ומשקלם יורד בגיל הזיקנה. שינויים תיפקודיים חלים במרבית מערכות הגוף, והם כוללים את כל הרמות הביולוגיות של האורגניזם, החל מרמה מולקולרית ותאית, דרך רקמות ואיברים, ועד לאורגניזם כולו. יש ירידה מתמדת וקבועה ביעילות התיפקוד של המערכות הביולוגיות השונות בגוף, או בכושר הסתגלותם לתנאי מאמץ ולשינויים סביבתיים. בכל עשר שנים יש הפחתה של כ-10% ממספר תאי העצב של המוח. בהשוואה לתיפקוד מלא של מערכות שונות בגיל 25 שנה, נמצא כי בגיל 65 שנה יורד קצב הלב ל-87%, תיפקוד הכליה ל-78%, כוח השרירים ל-75%, ותיפקוד הריאות ל-62%; בגיל 85 שנה יורד קצב הלב ל-81%, תיפקוד הכליה ל-69%, כוח השרירים ל-55%, ותיפקוד הריאות ל-50%. גם כושר הפעילות המינית יורדת עם הגיל בגלל מחלות, תרופות, ניתוחים, מצבים נפשיים שונים, ובעיות פיסיות ונפשיות הקשורות בתיפקוד מיני. יחד עם זאת, נמשך הצורך המיני בכל שנות החיים, וגם הפעילות המינית משתנה מאדם לאדם. ככל שעולים בגיל מצטברות בעיות בריאותיות, נצפית ירידה בתיפקוד החושים, נסיגה שכלית, וחולשת הזכרון. כמו כן מתעוררות בעיות של הסתגלות חברתית, בעיות נפשיות,

והפחתה בכושר העבודה והתעסוקה. שינויים אלו גורמים לבעיות לזקן עצמו, לסביבתו הקרובה, ולחברה כולה. ככל שהשינויים הגופניים והשכליים קשים ומהירים יותר, וככל שהסביבה ערוכה פחות להתמודדות עם בעיות הזקן, וככל שהסביבה מוכנה פחות להקרבה ולהתאמה למען צרכי הזקן, כך גדלה הבעיה של הפרט הזקן, ושל קבוצת הזקנים באוכלוסייה.

ההזדקנות כרוכה בירידת החיוניות של הגוף והנפש, וביכולת ההתגוננות שלו מפני מחלות שונות. האדם איננו מת מזיקנה, אלא שההזדקנות מביאה להסתברות גדלה והולכת לחלות במחלות שבעטיין ימות האדם.

הבעיות הרפואיות של הזקן מתבטאות הן בריבוי מחלות כרוניות, פיסיות ופסיכולוגיות, והן בריבוי מחלות חריפות, בעיקר זיהומיות. שילוב זה מצריך היערכות רפואית שונה מבחינה איכותית וכמותית, בהשוואה לארגון הרפואי הנוגע לגילאים אחרים, שכן מבנה מערכת הרפואה המודרנית נוטה להתייחס בעיקר למחלות חריפות, וזה איננו עונה על הדרישות של שכבת הגיל הזקן.

בסקר בריאות הזקן בישראל בשלהי המאה ה-20 למנינם נמצא כי 38% מבני 65 שנה ומעלה דיווחו על יתר לחץ דם, 15.2% דיווחו על אוטם בשריר הלב, ו-14.8% דיווחו על סוכרת. יותר מ-20% מהזקנים בני 75 שנה ומעלה מוגבלים

היבטים כלכליים בויקנה – ג. חביב וי. שנור,

בתוך: א. רוזין (עורך). הזדקנות וזיקנה בישראל,

הגבוהה ביותר בגיל המתקדם. כמו כן עדיין מתים רבים בגלל תאונות שונות, הרעלות, ומלחמות – גורמים שניתנים למניעה.

הכיוון השני הוא לשנות את מנגנוני היסוד להזדקנות ולמוות, ובכך להאריך את מקסימום תוחלת החיים. כיוון זה הוא רחוק מפתרון, ייתכן שהוא בלתי אפשרי, וייתכן אף שהוא איננו רצוי.

יש לציין, שכבר הרמב"ם חזה שתי אפשרויות אלו, וכתב: "דחיית הזיקנה היא ממה שאי אפשר, ואמנם המניעה שלא תמהר – אפשר, וזה במה שינהגו בו הזקנים במזונותיהם ורוב הרחיצה, והשינה, והתמצע הדרך, והשמירה מכל מה שינגב או יקרר"⁵⁷.

הסבר ההזדקנות – למרות המחקרים הרבים, וההתקדמות העצומה בידע ובהבנה בתחומי הביוכימיה, הגנטיקה, הביולוגיה המולקולרית, והפיסיולוגיה, עדיין אין בידינו הסבר להזדקנות כהליך שמתחייב מן התהליכים הפיסיולוגיים שבגוף החי, הפועל כתיקנו. לא ברור אם מדובר בהצטברות חומרים רעילים, שינויים בתהליכי חילוף החומרים, שינויים הורמונליים, שינויים חיסוניים, שינויים גנטיים, השפעות סביבתיות, או שינויים אחרים. כמו כן לא ברור עדיין באלו מרכיבים של חלקי התא מתרחשים השינויים הראשוניים והקריטיים של ההזדקנות. ידועים נתונים תורשתיים

בפעילות היומיומית. שיעור המוגבלות גבוה בכ-50% בין הנשים לעומת הגברים⁵⁶.

תוחלת חיים – תוחלת החיים המירבית, גם בתקופה המודרנית, היא כ-100 שנה, למעט מספר קטן של אנשים שעברו את הגיל הזה. שכיחות האנשים אשר הגיעו בעבר לגיל 100 שנה הוא 1:10,000, ושכיחות זו כמעט לא השתנתה גם בתקופה המודרנית, והיא עומדת על 1:7500. מאידך הצליח המדע המודרני, כאמור, להעלות את ממוצע תוחלת החיים של האוכלוסיה לגיל 75-80 שנה.

מאמצים מדעיים ורפואיים רבים נעשו במשך הדורות, ובעיקר בשנים האחרונות, להאריך את תוחלת החיים של האדם.

מגמה אחת היא להאריך את ממוצע תוחלת החיים, ולשפר את איכות החיים בגילאים המבוגרים, מבלי לשנות את מקסימום אורך החיים. דבר זה נעשה על ידי הדברת מחלות ממיתות, ובעיקר מחלות זיהומיות, ועל ידי זה מושגת הפחתה משמעותית בתמותת התינוקות והצעירים. מטרת מגמה זו היא להוסיף חיים לשנים, ולא דווקא להוסיף שנים לחיים. מגמה זו נחלה הצלחה חלקית, ואמנם עדים אנו לעליה משמעותית בממוצע תוחלת החיים. אכן המדע והרפואה עדיין לא התגברו על מחלות ממאירות רבות, מחלות לב וכלי-דם, ושכך מוחי, שהן המחלות הממיתות בשכיחות

ראה עוד – א. רוזין, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 777 ואילך. [57] פרקי משה, ז, 36.

עמ' 715 ואילך. [56] על פי נתוני משרד הבריאות, המרכז הלאומי לבקרת מחלות, פרסום 213, 1999. על בעיות בריאות ותחלואה בזיקנה

הזיקנה לצורך הגברת הידע על תהליכי הזיקנה, וכן לצורך קביעת קדימויות מחקריות בתחום הגריאטרי⁶⁰.

ד. הזקן והזיקנה במקרא ובחז"ל

תוחלת החיים

קביעות – קצבת החיים של האדם היא קבועה מראש, אך אין היא מוחלטת, ויכולה היא להשתנות בהתאם למעשיו הפיסיים והרוחניים של האדם⁶¹.

גבולות תוחלת החיים – חז"ל הכירו

בגבול החיים בגיל 100 שנה⁶². ומה שכתבה התורה⁶³ 'והיו ימיו מאה ועשרים שנה', אין זה מכוון לגבול החיים, אלא להמתנה עד המבול⁶⁴. מכאן יש להעיר, שהברכה המסורתית "עד מאה ועשרים" נובעת כנראה מפירוש מוטעה בפסוק זה לפי דעת רוב המפרשים, ולמעשה היה צריך לברך "עד מאה שנה".

ממוצע חיי האדם הוא 70-80 שנה⁶⁵.

וסביכתיים שונים המשפיעים על אורך החיים של בני האדם, אך טרם נמצא הסבר מדעי לנתונים אלו. אין אנו יודעים להגדיר את ההבדל בין תופעות בסיסיות וראשוניות הגורמות לתהליך ההזדקנות, לבין תופעות משניות שהן תולדה של תהליך ההזדקנות, ומהווים סימפטומים של הזיקנה. כמו כן במקרים רבים אין אנו יודעים להסביר את השוני והגיוון הרב בין הפרטים השונים באוכלוסייה, כאשר קצב ההזדקנות שונה מאד בין אנשים באותה אוכלוסייה, ובין מערכות שונות בתוך כל אחד ואחד, במידת הירידה של כושר התיפקוד, וביחס שלהם לגיל הכרונוולוגי⁵⁸.

התמורות הפיסיולוגיות שמתגלות בזיקנה, אינן יכולות לשמש הסבר להזדקנות, מאחר שהן עצמן נובעות מסיבות שאינן ידועות לנו, כך שמבחינה אמפירית הן תוצאות של הזיקנה ולא סיבותיה. לפי שעה נראות לנו ההזדקנות והזיקנה כעובדות ראשיות של תהליך החיים⁵⁹.

יש מי שהגדירו נושאי יסוד למחקר של

עוד בספרו של א.א. אורבך, חז"ל, פרקי אמונות ודעות, עמ' 375 ואכמ"ל. וראה לעיל בחלק המדעי. [62] אבות ה כא – בן מאה, כאילו מת ועבר ובטל מן העולם; וכן ראה בגיטין כח א, ובטושו"ע אבהע"ז קמא סח. וראה מחלוקת הרמב"ם מו"ב ב מז, והרמב"ן עה"ת בראשית ה ד, בענין תוחלת החיים של בני האדם לפני המבול. [63] בראשית ו ג. [64] ראה בתרגומי התורה ובפירש"י שם, ובעיקר בפירוש א"ע שם. וכן משמע מירושלמי נזיר ז ב, שפירש הפסוק כמכוון לגופו של האדם בקבר. [65] תהלים צ י. וראה ברמב"ן עה"ת בראשית מו טו, שבדורות האלה הימים בהם כשבעים שנה. וראה לעיל

[58] על מנגנונים משוערים שונים לקביעת גיל מירבי של חיים במין האנושי, ולקביעת תוחלת חיים בפרטים שונים – ראה בס' הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 107 ואילך. [59] אנציקלופדיה עברית, כרך טז, ע' זקנה; ד. גרשון, הביולוגיה של ההזדקנות, עמ' 76. וראה עוד, D.A. Drachman, *Ann Neurol* 42:819, 1997 [60] המכון לרפואה בסן-פרנסיסקו – ראה E.T. Lonergan and J.R. Krevans, *N Engl J Med* 324:1825, 1991. [61] ראה בנידון בקהלת רבה ג ד; רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ו; א"ע עה"ת שמות כג כו. וראה תשובת הרמב"ם על קץ החיים, פורסמה ע"י יהושע ליבוביץ, קורות 1969, 2:57. וראה

קודש, ולא נשאתי כפי בלא ברכה; לא קדמני אדם לבית המדרש, ולא ברכתי לפני כהן, ולא אכלתי מבהמה שלא הורמו מתנותיה; לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מיטתי קללת חברי, וותן בממוני הייתי; לא קבלתי מתנות, ולא עמדתי על מידותי; לא נסתכלתי בדמות אדם רשע; לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני, ולא הרהרתי במבואות המטונפות, ולא הלכתי ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא ששתי בתקלת חברי⁷⁶.

ועוד מנו חז"ל מספר הנהגות מוסריות, וקיום מצוות מסוימות, אשר גורמות לאריכות ימים: מי שמקבל יסורים⁷⁷; מי שמשכים ומעריב בבתי כנסיות⁷⁸; המשלים פרשיותיו עם הציבור⁷⁹; המאריך ב'אחד' של שמע ישראל⁸⁰; המחמיר בטבילת קרי⁸¹; הפוסק מקריאת שמע במבואות המטונפות⁸²; המאריך ב'אמן'⁸³; שלושה דברים המאריך בהם, מאריכים לו ימיו ושנותיו — המאריך בתפילתו, והמאריך

סיבות לאריכות ימים — התורה הבטיחה אריכות ימים למי שמקיים את מצוותיה⁶⁶, ובמיוחד נימנו מצוות אחדות, שבקיומם מובטח אריכות ימים: לימוד תורה⁶⁷, כיבוד אב ואם⁶⁸, מצות מזוזה⁶⁹, שילוח הקן⁷⁰, שמירה על מאזני צדק במסחר⁷¹, וכן מלך, אשר מקיים את המצוות המיוחדות לו⁷²; יראת ה'⁷³, ושנאת בצע⁷⁴, אף הם נימנו במקרא כגורמים לאריכות ימים.

חז"ל לימדונו שהשווה הכתוב הבטחה לאריכות ימים במצווה קלה שבקלות, זה שילוח הקן, ובמצווה חמורה שבחמורות, זה כיבוד אב ואם, ללמדך שאין קצבה בשכר המצווה, ולפעמים אתה רואה מצווה קלה ושכרה מרובה⁷⁵.

חז"ל מסרו מספר הנהגות מוסריות, שגרמו לחכמים להאריך ימים: מימי לא השתנתי מים בתוך ארבע אמות של תפילה, ולא כיניתי שם לחברי, ולא ביטלתי קידוש היום; לא עשיתי קפנדריא לבית הכנסת, ולא פסעתי על ראשי עם

רבה ו ב. וראה עוד בחולין קמב א; ספרי פר' תצא, רצה. [76] מגילה כו ב-כח א; תענית כ ב; ירושלמי תענית ג יא; מס' דרך ארץ, פתיחה ז. וראה על הנהגות אלו במסילת ישרים פי"ט. [77] ברכות ה א. [78] איכא סבי בבבל וכו' (ברכות ח א). בטעם הדבר ראה בכלי יקר עה"ת דברים יא כא. וראה עוד בילקוט שמעוני, עקב, תתעא, בשם מדרש ילמדנו. [79] ברכות ח ב. [80] ברכות יג ב. [81] ברכות כב א. וראה בס' ראשית חכמה, שער האהבה יא לב. [82] ברכות כד ב. וראה במשך חכמה דברים לב מז. [83] ברכות מז ב. אך ראה בברכות, מז א, שהעונה אמן יותר מדאי אינו אלא טועה. ובח"א מהרש"א שם כתב הטעם, שהוא סבור

ברקע המדעי. וראה במשך חכמה ויקרא כו ד, על ההבדלים על תוחלת החיים בין זכר לנקבה. [66] דברים ו ב. וראה בתנא דבי אליהו כו כה — כל המבקש וכו' חיים ארוכים וכו' יעשה את רצון אביו שבשמים, ואת רצון אביו ואמו; ובתדב"א וטא סופכ"ד — התורה היא הנותנת לאדם חיים ארוכים. [67] דברים ל כ. וראה ברכות סא ב. [68] שמות כ יב. וראה רמב"ן שם. [69] דברים יא כא, לפי פירוש בעל הטורים ואור החיים שם; טושו"ע יו"ד רפה א, ובש"ך שם סק"ב. [70] דברים כב ז. [71] דברים כה טו. [72] דברים יז כ. [73] משלי י כו. [74] משלי כח טו. [75] ירושלמי פאה א א, ובפני משה שם; דברים

עינו ולא נס ליחה¹¹².

שלושה נכתרו בזיקנה ובימים: אברהם, יהושע, ודוד, שכן יש לך אדם שהוא בזיקנה ולא בימים, היינו שנראה באופן חיצוני כזקן, שהזיקנה קופצת עליו, אף על פי שהוא צעיר לימים; ויש שהוא בימים ולא בזיקנה, היינו שאין בו הדרת זקן, אף על פי שהוא מבוגר בשנים¹¹³.

שלושה נאמר בהם שיבה טובה: אברהם, דוד, וגדעון¹¹⁴.

אישים זקנים בתלמוד – מספר אישים בחז"ל נקראו זקנים: נחום¹¹⁵, שמאי¹¹⁶, הלל¹¹⁷, רבן גמליאל הזקן¹¹⁸, רבי אלעא¹¹⁹, רב פפא סבא¹²⁰, רב המנונא סבא, רב ייבא סבא¹²¹, שמואל סבא¹²², אביי קשישא¹²³.

בזהר מוצמד התואר 'סבא' לשמותיהם של רבים מהאישים המוזכרים בו.

בשולחנו, והמאריך בבית הכסא⁸⁴; החותם מקדש ישראל, והמבדיל בין קודש לחול⁸⁵; העושה תשובה⁸⁶; המניח תפילין⁸⁷; המתעסק בדבר מצווה של קבורה⁸⁸; הפורש מייין⁸⁹; המקיים מצות צדקה⁹⁰; המזבח נברא להאריך שנותיו של האדם⁹¹; כהן גדול מאריך ימיו של אדם⁹²; המדבר אמת הוא סגולה לאריכות ימים⁹³. יש מי שהוכיח מכאן שחובות הלבבות עולות בחשיבותן על חובות האיברים⁹⁴. ועדיין צריך בירור בחלק מהנהגות והמצוות הללו, למה גורמות לאריכות ימים.

אישים זקנים במקרא – מספר אישים במקרא כונו זקנים: אברהם ושרה⁹⁵, לוט⁹⁶, יצחק⁹⁷, יעקב⁹⁸, יהושע⁹⁹, עלי¹⁰⁰, שמואל¹⁰¹, ישי¹⁰², ברזל¹⁰³, דוד¹⁰⁴, שלמה¹⁰⁵, אסא¹⁰⁶, איוב¹⁰⁷, יהוידע¹⁰⁸, הושע¹⁰⁹. אצל משה לא נאמרה זיקנה¹¹⁰. והיינו אף שמשה מת בשיבה טובה בן מאה ועשרים שנה¹¹¹, לא היו לו סימני הזיקנה החיצוניים, כנאמר שם 'לא כהתה

[103] שמו"ב יט לג. [104] מל"א א א. [105] מל"א יא ד. [106] מל"א טו כג. [107] איוב מב יז. [108] דבהי"ב כד טו. [109] ראה פסחים פז א. [110] אבדר"נ מכת"י, הובא בתו"ש בראשית כד אות ד. [111] דברים לד ז. [112] ראה ברמב"ן עה"ת דברים לא ב, שיטות שונות על זיקנותו של משה. [113] בראשית רבה נט א. [114] בראשית רבה מד כג. [115] ברכות יח ב. [116] יומא עז ב; סוכה כח ב; ביצה טז א, ועוד. [117] ברכות ס א; יומא לה ב; סוכה כג א, ועוד. [118] מו"ק כז א; ע"ז יא א; בכורות לח א, ועוד. [119] חגיגה טו א. [120] קידושין עא ב; סנהדרין מט ב. [121] פסחים קג ב; שם קה א. [122] סוטה י ב. [123] כתובות צד א; סנהדרין ז א.

שעל ידי זה יאריך ימים ושנים, אך הוא טועה כי אריכות ימים יותר מדאי נמי אינו טוב. [84] ברכות נד ב. [85] פסחים קד א. [86] יומא פו ב. [87] מנחות מד א. [88] אבות דר"נ מכת"י, הובא בתו"ש בראשית כד אות א. [89] מכילתא דרשב"י יתרו כז. [90] בראשית רבה נט א; מדרש שמואל ח, וכדכתיב צדקה תציל ממות (משלי י ב). וראה ר"ה יח א. [91] מכילתא יתרו ב כא. [92] ספרי במדבר קס. [93] ראשית חכמה, שער הקדושה יב נא. [94] ראה בהקדמה לס' חובות הלבבות. [95] בראשית יח יא, כה ח. [96] בראשית יט לא. [97] בראשית כז א, לה כט. [98] בראשית מד כ. [99] יהושע יג א, כג א-ב. [100] שמו"א ב כב. [101] שמו"א ח א, כח יד. [102] שמו"א יז יב.

אִישִׁים שֶׁהָאֵרִיכוּ יָמִים – מֵהָאִישִׁים
הַמְּזוּכָרִים בְּתַנ"ךְ שֶׁהָאֵרִיכוּ יָמִים 120 שָׁנָה
וְיוֹתֵר, לְאַחַר הַדּוֹרוֹת הָרִאשׁוֹנִים: שְׂרָה¹²⁴,
אַבְרָהָם¹²⁵, יִצְחָק¹²⁶, יַעֲקֹב¹²⁷, שְׂרָח בַּת
אַשֵׁר¹²⁸, עֲמֵרָם¹²⁹, יוֹכָבֵד¹³⁰, מֹשֶׁה¹³¹,
אַהֲרֹן¹³², עֹבֵד אֲבִי יִשְׂרָאֵל¹³³.

קְבוּצוֹת זַקְנִים – מִסְפַּר קְבוּצוֹת
מִחֲכָמֵי הַתְּלֻמוֹד כּוֹנְנוּ בְּשֵׁם זַקְנִים: זַקְנִים
הָרִאשׁוֹנִים, זַקְנֵי בֵּית שְׁמַאי, זַקְנֵי בֵּית הַלֵּל,
זַקְנֵי בְּתִירָא, זַקְנֵי הַגְּלִיל, זַקְנֵי הַדְּרוֹם, סְבִי
דְּסוּרָא, סְבִי דְּפּוּמְבִּידְתָּא, סְבִי דְּמַתָּא
מִחֲסִיא, סְבִי דְּבֵי אַתּוּנָא.

מִסְפַּר אִישִׁים נִימְנוּ בְּחַז"ל שֶׁהָאֵרִיכוּ
יָמִים: יוֹחָנָן כֹּהֵן גְּדוֹל¹³⁴, בַּר קִפְרָא¹³⁵, רַב
אַחָא בַּר יַעֲקֹב¹³⁶, רַבִּי זְכַאי, רַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן
שְׁמוּעַ, רַבִּי פְּרִידָא, נַחוּנְיָא הַקְּנָה, נַחוּנְיָא
הַגְּדוֹל, רַבִּי זִירָא, רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ בֶּן קֶרְחָה¹³⁷,
רַב אַחָא בַּר אַהֲבָה¹³⁸, רַבִּי חֲנִינָא¹³⁹, רַבִּי
אַלְעָזָר בֶּן פְּרֻטָא¹⁴⁰, אִמּוֹ שַׁל רַב אֲסִי¹⁴¹,
רַב חֲסֵדָא¹⁴². כְּמוֹ כֵּן הָאֵמָה שְׁבִבִית רַבִּי
הָאֵרִיכָה יָמִים¹⁴³. רַבִּי יוֹחָנָן, יֵשׁ אֹמְרִים
שְׁחִי לְמַעְלָה מִשְׁלוֹשׁ מֵאוֹת שָׁנָה¹⁴⁴.

אִישִׁים שֶׁהִזְקִינוּ מוֹקְדָם – מִסְפַּר
אִישִׁים מְתוֹאֲרִים כְּמִי שֶׁהִזְקִינָה קִפְצָה
עֲלֵיהֶם מוֹקְדָם, שְׁנֵרָאוּ זַקְנִים בְּמִיּוּחַד
בְּטֵרָם עֵת, הֵייוּ שֶׁשְׁעֲרוֹתֵיהֶם הִלְבִּינוּ:
יַעֲקֹב אֲבִינוֹ¹⁴⁶, שְׁמוּאֵל הַנְּבִיא¹⁴⁷, רַבִּי
אַלְעָזָר בֶּן עֲזַרְיָה¹⁴⁸.

זִיקְנָה מֵאַבְרָהָם – עַד אַבְרָהָם לֹא
הִיְתָה זִיקְנָה, עַד שֶׁבִיקֵשׁ אַבְרָהָם עַל
הַזִּיקְנָה¹⁴⁹, כְּלוֹמֵר לֹא הִיְתָה הַבְּחִנָּה
חִיצוֹנִית בֵּין צַעִיר לְזָקֵן כִּהְלַבְּנָת שִׁיעָר, עַד
שֶׁבִיקֵשׁ אַבְרָהָם שִׁיְהִיָּה דְּבַר זֶה נִיכָר¹⁵⁰.

מְצִינוּ זִיקְנָה אֶף אֲצַל מְלָאכִים¹⁵¹.

אַרְבַּעַת הֵם שְׁמֵתוּ בְּנֵי מֵאָה וְעֶשְׂרִים
שָׁנָה: מֹשֶׁה, הַלֵּל הַזָּקֵן, רַבֶּן יוֹחָנָן בֶּן זְכַאי,
וְרַבִּי עֲקִיבָא¹⁴⁵.

הַתְּרוּמָה, עֹז, קְלָה; סֵדֶר תְּנַאִים וְאִמּוֹרָאִים.
[145] סְפָרֵי דְּבָרִים לְד' ז'. [146] רָאָה רַמְבַּ"ן
עַה"ת בְּרִאשִׁית מִז' ט. [147] תַּעֲנִית ה' ב,
וּבְרִש"י שֵׁם. [148] בְּרִכּוֹת כ"א, וּבְרִש"י שֵׁם.
[149] ב"מ פ"א; סְנֵהֲדִין ק"ג ב'; בְּרִאשִׁית רַבָּה
ס"ה ד'; תְּנַחֲוּמָא, נַח י"ד; תְּנַחֲוּמָא, חִי שְׂרָה א.
וְרָאָה חֲזַקוֹנִי, בְּרִאשִׁית י"ח י"א – מִתְּחִילַת הַסֵּפֶר
עַד כֹּאֵן לֹא תִמְצָא זַקְנָה כְּתוּבָה בְּשׁוּם אָדָם עַד
שֶׁבָא אַבְרָהָם וְאָמַר לְפָנָי הַקְּבִי"ה, רְבוּנוּ שַׁל עוֹלָם,
אָדָם וּבְנוֹ נִכְנָסִים לְמִקּוֹם אַחַד וְאִין אָדָם יוֹדֵעַ אֵת
מִי יִכְבֵּד, וּמִתּוֹךְ שֶׁאֵתָּה מַעֲטָרוֹ בְּשִׁיבָה אָדָם יוֹדֵעַ
לְמִי יִכְבֵּד, אָמַר לוֹ הַקְּבִי"ה, דְּבַר טוֹב תְּבַעַת וּמִמֶּנּוּ
הוּא מִתְּחִיל וְכו', נִמְצָא אַבְרָהָם חִידֵשׁ זִיקְנָה
שְׁנֵאֲמַר יְזַבְּרֵהֶם זִקְנֵי. [150] מֵהֲרֵש"א ח"א
סְנֵהֲדִין שֵׁם. וְרָאָה בְּאֵרִיכּוֹת בְּתוֹרַת בְּרִאשִׁית כ"ד
אוֹת' ו-ז. [151] יְבָמוֹת ט"ז ב', עַל שֶׁר הָעוֹלָם,
וְרָאָה בְּתוֹס' שֵׁם ד"ה פְּסוּק. וְרָאָה עוֹד בְּעִנְיַן
הַזָּקֵן שֶׁנִּכְנָס עִם שְׁמַעוֹן הַצַּדִּיק בְּיוֹם הַכִּיפּוּרִים –

[124] בְּרִאשִׁית כ"ג א – 127 שָׁנָה. [125] שֵׁם
כ"ה ז – 175 שָׁנָה. [126] שֵׁם ל"ה כ"ח – 180
שָׁנָה. [127] שֵׁם מ"ז כ"ח – 147 שָׁנָה.
[128] מְדַרְשִׁים, הוֹבֵאוּ בְּתוֹרַת בְּרִאשִׁית פְּמ"ז אוֹת
צ"ז – 620 שָׁנָה. [129] בְּרִאשִׁית רַבָּה, צ"ד –
137 שָׁנָה. [130] לְפִי הַגְּמ' סוּטָה י"ב א, ב"ב
קִיט ב' הִיְתָה יוֹכָבֵד בַּת 130 שָׁנָה כְּשֶׁנִּשְׂאָה
לְעֵמֶרָם, וּבּוֹדָאֵי חִייתָה הִרְבָּה יוֹתֵר שָׁנִים. וְרָאָה
בְּאֵרִיכּוֹת מַחְלוֹקֵת הָא"ע בְּרִאשִׁית מ"ו כ"ג,
וְהִרְמַב"ן שֵׁם ט"ו בְּנִידוֹן גִּילָה שַׁל יוֹכָבֵד.
[131] דְּבָרִים ל'ד ז – 120 שָׁנָה. [132] סוֹפְרִים
ט"ז י"ב – 123 שָׁנָה. [133] בְּרִאשִׁית רַבָּה, שֵׁם
– 400 שָׁנָה. [134] בְּרִכּוֹת כ"ט א.
[135] בְּרִכּוֹת ל"ט א. [136] עִירוּבֵין ס"ג א.
[137] מְגִלָּה כ"ז ב-כ"ח א. [138] תַּעֲנִית כ' ב.
[139] חוֹלִין כ"ד ב'. [140] ע"ז י"ז ב'.
[141] קִידוּשֵׁין ל"א ב'. [142] תוֹס' ר"ה י"ח א
ד"ה רַבָּה. [143] שַׁבַּת קִנְב' א. [144] סֵפֶר

היחס הכללי לזקן

ענבים בשולות, ושותה יין ישן¹⁵⁸, היינו שהדברים בשלים, מיושבים ומתקבלים, אם כי יש זקנים שאין להם חכמה כלל¹⁵⁹; זיקנה ושיבה נאה לצדיקים, ונאה לעולם¹⁶⁰; אם יאמרו לך זקנים סתור, וילדים בנה – סתור ואל תבנה, מפני שסתירת זקנים בנין, ובנין נערים סתירה¹⁶¹; אין לך נאה בשיבה אלא זקן¹⁶²; זקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, נוהגים בו כקדושת ארון¹⁶³, ובלשון אחרת, היוהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, שחלה או שנטרד בדוחק מזונות, שכן לוחות ושברי לוחות מונחים בארון¹⁶⁴; זקן שאירע בו דבר, אין מורידים אותו מגדולתו, אלא אומרים לו היכבד ושב בביתך¹⁶⁵; המכבד את הזקנים הוא בן עולם הבא¹⁶⁶; כל מי שמקבל פני זקן, כמקבל פני שכינה¹⁶⁷; לא במקום אחד ולא בשתים מצאנו שחלק הקב"ה כבוד לזקנים, אלא בהרבה מקומות¹⁶⁸; ומה אם מי שאמר והיה והעולם עתיד לחלוק כבוד לזקנים, קל וחומר בשר ודם צריך לחלוק כבוד לזקנים¹⁶⁹; אדם בן תורה, בשעה שהוא מזקין, הכל באים ומסבבים אותו, ושואלים אותו דברי תורה¹⁷⁰; ישראל אינם יכולים לעמוד בלא זקנים¹⁷¹. מי שאינו מכבד את הזקן, לא יאריך ימים¹⁷².

כללי – בדרך כלל מובעת הערכה מלאה ועמוקה לזקן, אך אין התעלמות ממגבלותיו, חולשותיו וקשייו. כמו כן לא בא היחס המיוחד לזקן על חשבון התעלמות מיחס נאות לצעיר.

החיוב והשלילה שבזיקנה – הזיקנה היא חיובית בעיקרה, שכן יש בה ניסיון חיים וצבירת ידע, הפחתת יצרים, וזמן פנוי לעסוק בתורה ובמצוות. אך יש גם חסרונות לזיקנה בגלל המגבלות הגופניות והשכליות. לכן מצינו בחז"ל שיש בזיקנה גם טוב וגם רע.

החיוב שבזיקנה – רוב פסוקי התורה ומאמרי חז"ל מתייחסים לזקן ולזיקנה בחיוב: אריכות ימים נחשבת לברכה¹⁵², אם כי אריכות ימים ושנים יותר מדאי, אף היא איננה טובה¹⁵³; הזיקנה מביאה ליתר חכמה¹⁵⁴, אם כי אין הדבר נכון בכל מקרה, ויש צעירים שהם נבונים יותר מהזקנים¹⁵⁵; ביזוי הזקן הוא אות לקלקלה¹⁵⁶, ודור שבן דוד בא בו, נערים ילבינו פני זקנים, וזקנים יעמדו לפני נערים¹⁵⁷; הלומד מן הזקנים דומה לאוכל

[164] ברכות ח ב, וברש"י שם. [165] ירושלמי מו"ק ג א. [166] ב"ב י א. [167] בראשית רבה סג ז. [168] שמות רבה ה טו; ויקרא רבה יא ח. אמנם יש לפרש מדרש זה כחולק כבוד לזקנים בחכמה, ולא דווקא זקנים בגיל. וראה עוד בילקוט שמעוני, שמות רמז קעב; תנחומא, שמות כט; תנחומא, שמיני יא. [169] ספרי במדבר צב. [170] דברים רבה ו ג. [171] תנחומא, שמות כט. [172] ראשית חכמה, שער היראה טו י.

יומא לט ב. [152] ישעיה סה כ; זכריה ח ד; תהלים צב טו; משלי ג טז. [153] מהרש"א ח"א ברכות מז א. [154] איוב יב יב; שם לב זט. [155] ראה איוב לב ו ואילך. [156] דברים כח ג; ישעיה ג ה; איכה ד טו. [157] סוטה מט ב; סנהדרין צו א. [158] אבות ד כ. [159] רמב"ם בפיהמ"ש שם. [160] אבות ו ח. [161] תוספתא ע"ז פ"א; מגילה לא ב; נדרים מ א, בשינויי גירסא קלים. [162] חגיגה יד א. [163] ירושלמי מו"ק ג א.

השלילה שבזיקנה – מאידך, הכירו חז"ל במיגבלות הזיקנה: ימי הזיקנה נקראים ימי הרעה¹⁷³; הזיקנה היא עטרת קוצים¹⁷⁴; הזיקנה כשלעצמה איננה עומדת לו לאדם בפני יצרו, שכן היצר הרע גדל עם האדם מנעורו ועד זיקנותו, ואם מצא בתוך שבעים שנה הוא מפילו, בתוך שמונים הוא מפילו¹⁷⁵, וכפי שאמר הלל, אל תאמין בעצמך עד יום מותך¹⁷⁶, וכמעשה באותו חסיד שאמר, אל תאמין בעצמך עד יום זיקנותך¹⁷⁷. וכן מצינו בחז"ל תיאורים רבים על מיגבלותיו הגופניים של הזקן¹⁷⁸.

המאזן – מכאן שהכל לפי הזקן¹⁷⁹. ואכן, יש זקן ויש זקן – מי שקנה חכמה בצעירותו, ומנצל את ימי זיקנותו לדברים חיוביים שהזיקנה מקנה לאדם, הרי שלגביו הזיקנה היא שבח ומעלה; ולעומתו מי שלא קנה חכמה, ולא הכין עצמו בצעירותו, הרי הוא לטורח על עצמו ועל אחרים בעת זיקנותו.

ציפיות ודרישות – הציפיה מזקן היא, שיעסוק בדברים חיוביים, כגון צדקה¹⁸⁰, שלא יעסוק בדברים בטלים¹⁸¹, ושיתרחק ממעשים מגונים כמו ניאוף¹⁸².

על האדם להשתדל לחזור בתשובה לפני עת זיקנותו¹⁸³, אך אם לא זכה לכך בימי נעוריו, עליו לחזור בתשובה בעת זיקנותו, ואחרי שהגיע לגיל תשעים שנה, ראוי לו להיות כל עסקו בתפילות ובתהילות לה', ולשיח בנפלאותיו¹⁸⁴.

ערכין – ערכם של זכר ונקבה זקנים קטן יותר מצעירים, אך בעוד שאשה זקנה ערכה הוא שלישי מהצעירה, היינו שלשים שקלים לצעירה, ועשרת שקלים לזקנה מעל ששים שנה¹⁸⁵, הרי שבאיש זקן פוחת ערכו יותר משלישי, היינו חמישים שקלים לצעיר, וחמשה עשר שקלים לזקן מעל ששים שנה¹⁸⁶, מכאן שערכה של אשה זקנה גדול יותר מערכו של איש זקן. חז"ל המשילו על כך את הפתגם: "זקן בבית משא בבית, זקנה בבית מטמון בבית"¹⁸⁷. הם הדגישו בדברים אלו את ההבדל בין זקן שאינו בן-תורה לבין אשה זקנה, בכך שהזקן מתנתק בצורה חדה מתיפקודיו בעבר, ונכנס לחיי בטלה ושעמום, אשר מחמירים את מצבו הנפשי והגופני, בעוד שהזקנה איננה מתנתקת באופן חד ומלא מתיפקודיה בעבר, ויכולה להמשיך בעיסוקיה הקודמים, וזה מסייע לתיפקודה הנפשי.

[173] שבת קנא ב; קהלת רבה, יב א; ויקרא רבה, יח א. [174] שבת קנב א. [175] בראשית רבה נד א. [176] אבות ב ד. [177] ירושלמי שבת א ג. וכן ראה במל"א יא ד, בעניין שלמה המלך; ברכות כט א, בעניין יוחנן כהן גדול; קידושין פא ב, בעניין רב חייא בר אשי. [178] ראה להלן הע' 211 ואילך. וראה בשו"ת רב"ז סי' נח, בטעם הדבר שרגיל בחז"ל ובפוסקים הצירוף זקן או חולה, או בסדר הפוך,

עיי"ש. [179] מידי בקשישותא תליא מילתא, בטעמא תליא מילתא (ב"ב קמב ב). [180] משלי טו לא. [181] ע"ז טו ב. [182] פסחים קיב ב. וכן ראה בבן סירא כה ב. [183] אור החיים עה"ת ויקרא יט לב. [184] שערי תשובה לרבנו יונה, שער ב אות ט. [185] ויקרא כו ד, ז. [186] ויקרא כו ג, ז. אמנם ראה בא"ע שם, שכל זה הוא גזירת הכתוב. [187] ערכין יט א.

השינויים הגופניים והתיפקודיים החלים בזקן

פניו בעת זיקנותו¹⁹⁶.

חסידיים ואנשי מעשה אומרים, אשרי ילדותנו שלא ביישה את זיקנותנו; ובעלי תשובה אומרים, אשרי זיקנותנו שכיפרה את ילדותנו¹⁹⁷.

הכנות לקראת הזיקנה – המקרא וחז"ל הנחו אותנו להכין את עצמנו בצעירותנו לקראת ימי הזיקנה, הן מבחינה גופנית והן מבחינה רוחנית:

חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי, הן שעמדו לי בעת זיקנותי¹⁹⁸.

'חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה'¹⁸⁸.

אבנים שישבנו עליהן בנערותנו, עשו עמנו מלחמה בזיקנותנו, היינו ללמד דרך ארץ בא, שצריך לשמור עצמו בימי הנערות, ואף שאינו מרגיש בדבר, מפני שסופו להיות מרגיש בימי הזיקנה¹⁹⁹.

'על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא'¹⁸⁹ – צריך אדם להתפלל על זיקנתו שתהא עיניו רואות, ופיו אוכל, ורגליו מהלכות, שבזמן שאדם מזקין, הכל מסתלק ממנו¹⁹⁰. וכן התפלל דוד המלך: 'אל תשליכני לעת זקנה, ככלות כחי אל תעזבני'¹⁹¹, וכן 'עד זקנה ושיבה אלקים אל תעזבני'¹⁹². ויתפלל: "אל תרפה את ידי לעת זקנתי מן התורה ומן המצוות"¹⁹³.

כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו, אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו, עד שיזקין הרבה וימות, ואינו צריך לרופא, ויהיה גופו שלם, ועומד על בוריו כל ימיו²⁰⁰.

'זוכר את בוראך בימי בחורתיך, עד אשר לא יבאו ימי הרעה, והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ'¹⁹⁴.

סיבות להזדקנות – מפני ארבעה דברים הזיקנה קופצת על האדם: מפני היראה, ומפני כעס בנים, ומפני אשה רעה, ומפני המלחמות²⁰¹.

כל אומנות שבעולם אין עומדת לו לאדם אלא בימי ילדותו, אבל בימי זיקנותו הרי הוא מוטל ברעב; אבל תורה אינה כן, עומדת לו לאדם בעת ילדותו, ונותנת לו אחרית ותקווה בעת זיקנותו¹⁹⁵.

שלושה דברים מזקינים את האדם: הדר בעליה, המגדל תרנגולים בתוך ביתו, והמדבר ואינו נשמע²⁰².

כל השטוף בזימה, זיקנה קופצת עליו

דברים שאדם עושה בילדותו, משחירים

[198] חולין כד ב. [199] ירושלמי ביצה א ז, ובפני משה שם. [200] רמב"ם דעות ד כ. וראה עוד בע' בריאות, הע' 62 ואילך. [201] תנחומא חיי שרה ב. [202] עירובין נו א; מדרש מעשה תורה, המיוחס לרבנו הקדוש, בתוך הקובץ בית

[188] משלי כב ו. [189] תהלים לב ו. [190] תנחומא מקץ ז. [191] תהלים עא ט. [192] תהלים עא יח. [193] תדב"א זוטא, כד ג. [194] קהלת יב א. [195] סוף קידושין. [196] שבת קנב א. [197] סוכה נג א.

לפני זמנו²⁰³.

ומתכהה, שעררו מלבין, נקביו אינם פועלים כהלכה, מערכת העיכול איננה פועלת כתיקנה, שנתו קלה מאד ומתעורר בקלות, דעותיו משתנות, שפתותיו מתבקעות, קולו נחלש, שיניו נושרות, הליכתו קשה וכפופה, גבשושית קטנה דומה עליו כהרי הרים, וכוחותיו מידלדלים²¹¹.

שלושה הזקינו בטרם עת, מפני רעות בניהם: יצחק, שמואל ועלי²⁰⁴.

זיקנה מוקדמת נגרמת על ידי לב דואג²⁰⁵. כשמתה שרה קפצה זיקנה על אברהם²⁰⁶.

עיניו של הזקן כהות, וראייתו נחלשת²¹², ומצינו אישים שונים במקרא, שעניניהם כהו מראות לעת זיקנתם: יצחק²¹³, יעקב²¹⁴, עלי²¹⁵, אחיה השילוני²¹⁶. ולעומתם אצל משה כתוב, שלא כהתה עינו למרות זיקנותו²¹⁷.

ההזדקנות הפיסית – בדרך כלל קיימת הדרגתיות בתהליכי ההזדקנות, והדרגתיות זו נמדדת בעשורים של שנים²⁰⁷. יש שחילקו את חיי האדם לשביעיות²⁰⁸, ויש שחילקו את הדרגתיות חיי האדם לשלושה חלקים: ימי עליה עד עשרים שנה, ימי עמידה עד תשעים שנה, וימי ירידה מתשעים שנה ואילך²⁰⁹.

בעת הזיקנה השמיעה נחלשת²¹⁸, וכך מסופר על ברזלי לעת זיקנתו²¹⁹.

הקשיים הפיסיים של הזקן תוארו בהרחבה כבר על ידי שלמה המלך²¹⁰.

אפילו זקן מופלג מרגיש בחוש הטעם, אך יש שכתבו שהגבול הוא 92 שנה בזקן תלמיד חכם, ו-80 בזקן עם-הארץ²²⁰.

השינויים הפיסיים בזקן – חז"ל מנו שינויים שונים שקורים בזקן: עורו מתקמט

זקן דמו נצטנן ונצרר, היינו ירידה בחום

התיאור של הזקן בקהלת ניתן על ידי חז"ל במס' שבת קנא-קנב, ובקהלת רבה יב ב-ו, וכן על ידי הרלב"ג בפירושו לקהלת. בין אומות העולם היו רבים מהרופאים והחכמים, שפירשו את הדברים הקולעים של שלמה המלך על הזיקנה – ראה למשל J. Smith, *Portraiture of Old Age*, London, 1666. [211] שבת קנא-קנב. מבוסס בעיקר על פרק יב בקהלת. [212] שבת שם; ויקרא רבה יח א; תנחומא מקץ ז. [213] בראשית כז א. אמנם ראה ברבנו בחיי שם, ובתו"ש שם אות' ג-יב, סיבות אחרות לכהות ראייתו. [214] בראשית מח י. [215] שמו"א ג ב. [216] מל"א יד ד. [217] דברים לד ז. [218] שבת שם; ויקרא רבה שם. [219] שמו"ב יט לו. [220] ראה דרכ"ת, יו"ד סי' צב סק"ז

המדרש (יעלניק), ח"ב עמ' 94. [203] שבת קנב א; רמב"ם דעות ד יט; טושו"ע או"ח רמ יד. [204] אגדת בראשית מא ב. [205] בן סירא ל כד. [206] תנחומא חיי שרה ג. וראה בתו"ש בראשית כד אות ב. [207] אבות ה כו. מן הראשונים יש שהתבססו על חלוקת הגילים שבמשנה בתיאור הזיקנה – ראה רמב"ן עה"ת במדבר ח כד; שירו של שמואל הנגיד (990-1055) 'ומי יגיד למאה', פורסם בספר השירה העברית בספרד ובפרובאנס, בעריכת חיים שירמן, כרך א, 1954, עמ' 131; שירו של אברהם אבן עזרא על מעגלי החיים, שירמן, שם, עמ' 558. [208] ראה קהלת רבה א ג; מעשה טוביה, עולם קטן פ"א. [209] שנות אליהו להגרי"א על מס' פאה. [210] קהלת יב א-ז. הסבר מפורט על פרטי

שכתבו שיש רפואות שיכולות להחזירו ליכולת ההולדה, ועל כן עצם מצב הזיקנה איננו מצב של סירוס²²⁹.

חבלה צווארית בזקן מסוכנת במיוחד, וגורמת למוות²³⁰.

תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים, חכמה מתווספת בהם, ודעתם מתיישבת עליהם; ועמי הארץ כל זמן שמזקינים, טפשות מתווספת בהם, ודעתם מטורפת עליהם²³¹. יש מי שכתב, שתיאור זה של תלמידי חכמים הוא כפשוטו, שכן הכוחות הגופניים בימי הבחרות ימנעו מעלות המידות, וככל אשר יחלשו כוחות הגוף, ותיכבה אש התאוות, כן יחזק השכל וירבה אורו, עד שכשיבוא האיש השלם בימים ויקרב למות, תוסיף ההשגה ההיא תוספת עצומה²³²; ויש מי שכתב, שאנו רואים, כי כשיזקין האדם תתמעט הבנתו, ואפילו איש חכם לא יוכל לצאת ולבוא במלחמתה של תורה, ויתמעטו הרגשותיו²³³.

הגוף הפנימי, או שהכוונה לירידה בחילוף החומרים התקין, ובטל יצרו, ובטלה תאוותו, וירתת בידיו וברגליו²²¹. הזקן מרגיש קר יותר, והבגדים לא תמיד מחממים אותו, ולעתים הוא נזקק לעזרת אשה²²², ואמנם יש שכינו את שיטת החימום על ידי אשה, שנעשתה אצל דוד ואבישג השונמית, בשם שונמיטיזם²²³, מערכת הדם נחלשת, ואיננה יעילה עוד כמקודם²²⁴.

שיער בית השחי נושר מחמת זיקנה²²⁵. גבות העינים גדלות מאד, ולעתים מכסות את העינים²²⁶.

בעת הזיקנה יש קושי בלעיסה, ואין הזקן טועם כראוי²²⁷.

הזקנים צריכים ללחוץ יותר למתן שתן, ולפעמים יוצאת צואה קודם²²⁸. יתכן שזה רמז לערמונית מוגדלת בזיקנה.

זקן אמנם אינו מוליד, אך יש מי

יח. [231] סוף מס' קינים; שבת קנב א, בשינויי גירסאות. ובקהלת רבה א ג נאמר, שעמי הארץ המזקינים דומים לקוף, ובני תורה המזקינים נשארים במעמדם. והדמיון לקוף, לפי שהוא הולך מוזהם וכפוף, כן כתב במתנות כהונה, שם. בענין תיאור עמי ארצות בכלל בתקופות שונות – ראה ירושלמי המבואר לאאמור"ר, חגיגה, בירורי מושגים, דכ"ט ע"ב ואילך. [232] רמב"ם מו"נ ג נד. וכן כתב המהר"ל מפראג בפירושו לאבות ה כא. וראה גם בספרו נצח ישראל פט"ו. וראה עוד בס' רוח חיים לר' איצ'לה מוואלאזין פ"א מ"א. [233] אור החיים עה"ת פר' ויחי. והגם שאמרו חז"ל זיקני תורה דעתם מתיישבת עליהם, דקדקו לומר 'מתיישבת' לשלול דעתם של זיקני עם הארץ שמטרפת, ולעולם הכח השכלי

וסקי"ז. [221] חולין כד ב; מדרש תמורה א. [222] ראה בעניין דוד במל"א א א. [223] ראה בספר – Preuss J, *Biblical and Talmudic Medicine* (trans. F. Rosner), p. 441. וראה ט. וגו, הרפואה קלח: 511, 2000, על מנהגים שונים בכיוון זה בעולם המערבי. [224] רלב"ג בפירושו לקהלת פי"ב; עקדת יצחק על קהלת פי"ב. וראה יהושע ליבוביץ, דפים רפואיים, כה: 447, 1966. [225] נזיר נט א. [226] ב"ק קיז א. וראה בספרו של פרויס, בתרגומו של רוזנר, עמ' 69. [227] תנחומא מקץ ז, על פי המסופר אצל ברזלי, שמו"ב יט לו. וראה בשבת קנב א, מחלוקת רב ורבה. [228] ויקרא רבה יח א. [229] תוס' שבת קיא א ד"ה אלא. [230] חולין כא א, בעניין עלי הכהן (שמו"א ד

רחמני²⁴², ומפני שיש בו אכזריות²⁴³. אכן ההבדל הוא בין זקן סתם שהוא רחמן, לבין זקן מופלג בשנים שהוא אכזר²⁴⁴.

יין ישן דעת זקנים נוחה הימנו, וזה הדבר הטוב לו מן הכלל²⁴⁵.

בגדי הזקנה שונים מבגדי הצעירה, ועל הכבל להתאים את הבגדים של אשתו לפי גילה²⁴⁶.

הזקנה שווה לצעירה בשמחה ובהנאה שיש לה מן הריקודים וההתקשטות²⁴⁷, ולכן מותרת גם הזקנה בקישוט ובטיפוח בחול המועד²⁴⁸.

לפי הרמב"ם הגדרתו של הזקן הוא בין הבריא לבין החולה, שכן מלאכת הרפואה

הלומד זקן דומה לדיו כתובה על נייר מחוק²³⁴, היינו שלא יוכל לקלוט דברים חדשים²³⁵, או שישכח בקלות מה שלומד²³⁶.

הזקן מעדיף את סביבתו הטבעית בעירו ובמקומו, על פני שינויים, אף אם הם לכאורה טובים יותר²³⁷.

מצינו סתירה בתכונת הזקן אם הוא רחום או אכזר. שכן מחד גיסא נאמר שהקב"ה נגלה לבני ישראל על הר סיני כזקן מלא רחמים²³⁸, וכן קבעו חז"ל, שבתעניות מורידים לפני התיבה זקן ורגיל²³⁹, משום שלבו נשבר, ורתיחת הבחרות פרוחה ממנו²⁴⁰; ומאידך קבעו חז"ל, שאין מושיבים בסנהדרין זקן²⁴¹, מפני ששכח כבר צער גידול בנים ואינו

הים סנהדרין לו ב אות ז; שו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט אות ד. וראה משנה הוריות א ד, הלשון זקן שלא ראה לו בנים, ואולי הכוונה בזקן שמעולם לא היו לו בנים, ובפיהמ"ש לרמב"ם שם כתב, שאינו כשר לדיני נפשות, לפי שהוא אכזרי, ולא ירחם על בני האדם, לפי שאינו יודע אהבת בנים. אך במשנה שבגמרא הוריות ד ב, הגירסא היא זקן שלא ראוי לבנים. וברמב"ם שגגות יג א הגירסא היא זקן או שלא ראה בנים, ומשמע שזקן הוא מופלג בשנים, אך ללא קשר אם היו לו בנים אם לאו. וראה בתויו"ט הוריות שם, ומאמרו של הרב ש. ישראלי, התורה והמדינה, ט-י, תשי"ח-י"ט, עמ' תקפד ואילך, בעניין הגירסאות. וראה ברש"י הוריות שם, שכתב וקשיא לי מפני מה אינו ראוי להוראה, ולא תירץ, וכבר דנו בדבריו אלו בלח"מ שגגות יא א; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, עמ' 430. [245] מגילה טז ב, וברש"י שם. [246] כתובות מח א. [247] שבת סד ב; מו"ק ט ב. [248] ראה במ"מ יו"ט ז כ; ביאודה"ל סי'

והתבונה יאפס. [234] אבות ד כ. [235] תויו"ט אבות שם. [236] רמב"ם בפיהמ"ש אבות שם; תפא"י שם. [237] ראה דברי ברזלי, שמו"ב יט לב-לט. וראה בשו"ת מהר"ם מרוטנברג, פראג, סי' תתרו, שאם התנו שתי נשים, שהצעירה תפרנס את הזקנה בעת הצורך, החיוב עליה הוא לפרנסה במקומה הרגיל לה דווקא. [238] מכילתא בשלח טו ה, ויתרו פ"ה. ראה בתו"ש כרך טז במילואים סי' לב, על המחלוקת העקרונית בין הרמב"ם וסיעתו, לבין הרב שלמה מן ההר והראב"ד וסיעתם, על דימויי ההגשמה במקרא ובמדרשים. אכן בנידוננו הדימוי של הקב"ה כזקן הוא רק כדי לשבר את האוזן, אבל אין זיקנה לפני הקב"ה, כמבואר ביבמות טז ב. [239] תענית טו א; רמב"ם תעניות ד ב, ד. [240] מאירי תענית שם. [241] סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין ב ג. [242] רש"י ומאירי סנהדרין שם; שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצא. [243] רמב"ם שם; יד רמ"ה סנהדרין שם. [244] לח"מ סנהדרין ב ג; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' כט. וראה לאור ההלכה עמ' קפו; מרגליות

כוללת שלוש הנהגות ... והשלישית, הנהגת מי שאינו בריא בריאות שלימה, ואינו חולה, והיינו הזקן²⁴⁹.

ה. פרטי דינים

שינויי הדינים הנוגעים לזקן, יש מהם התלויים בעצם הגיל, ויש מהם הקשורים בשינויים הפיסיולוגיים אשר חלים בעת הזיקנה וההזדקנות.

בענייני אורח חיים

תפילה — זקן רשאי להתפלל גם במקום גבוה, אם קשה לו לרדת משם²⁵⁰.

זקן שקשה לו לצאת מביתו מחמת קור וגשמים, רשאי מן הדין להתפלל בביתו ביחידות²⁵¹.

אין לציבור לאחר זמן תפילת שחרית, כדי שיוכלו גם הזקנים לבוא ולהתפלל, אף על פי שבגלל זה יצטרכו הזקנים להתפלל ביחידות²⁵².

בברכה השלוש-עשרה שבתפילת העמידה, היא ברכת 'על הצדיקים', יש

תפילה מיוחדת לשלומם של הזקנים: "ועל זקני עמך בית ישראל". יש הסבורים, שהכוונה דווקא לזקני התורה וזקני צדיקים²⁵³; ויש מי שכתב, שהכוונה לכל הזקנים בשנים, ולא דווקא בני תורה²⁵⁴.

נשיאת כפיים — כהן זקן המתקשה לעמוד, או שמתקשה לשאת את כפיו — יש מי שכתבו, שאין דברים אלו מעכבים בדיעבד, ויכול לברך ברכת כהנים על ידי סמיכה²⁵⁵, ואם יכול להגביה ידיו לזמן קצר, עדיף שיגביה מכוחו בעת שאומר את התיבות של ברכת הכהנים, ויוריד ידיו בזמן שהחזן והכהנים מנגנים בין התיבות²⁵⁶; ויש מי שכתבו, שדברים אלו מעכבים אף בדיעבד, ולא יכול לעלות לדוכן אם צריך להיות נסמך²⁵⁷.

שליח ציבור — מצווה מן המובחר ששליח ציבור יהיה זקן, ובפרט בימי תעניות²⁵⁸. אבל שליח ציבור שהזדקן, וקולו נחלש, אף שהיה קבוע הרבה זמן, הרשות ביד רוב הציבור לדחותו²⁵⁹.

קריאת התורה — מי שנזדקן וקולו נחלש, ואי אפשר לשמוע ממנו קריאת התורה באופן שלא יחסר אף מילה, אין

תקמו ס"ה ד"ה עושה. [249] פרקי משה, ג, 3, 15-11. וראה מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה, מטעם ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל"ח/ 1978, עמ' 112-114. [250] טושו"ע או"ח צ א; מג"א שם סק"ב. [251] כף החיים או"ח סי' צ אות נו. [252] שו"ת נובי"ק חאו"ח סי' ג. [253] מהרש"א ח"א מגילה יז ב; היעב"ץ בסידורו בית יעקב. וראה עוד במהר"ל חידושי

אגרות ח"ג, ב"מ פו א; גבורות ה', סופ"ט. [254] שו"ת צפיהית בדבש סי' ט. אכן, יש שלא גרסו כלל נוסח זה בתפילה — ראה סדר תפילות להרמב"ם, שגרס "ועל שארית עמך בית ישראל". [255] שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' א; שו"ת כתב סופר חאו"ח סי' יג. [256] שו"ת כתב סופר, שם. וכן הכריע במ"ב סי' קכח סקנ"ב. [257] שו"ת נובי"ק חאו"ח סי' ה; מ"ב סי' קכח סקנ"א. [258] החפץ חיים לר' חיים פלאגי סי' נה סל"ז. [259] שו"ת אמונת שמואל סי' טז.

יוצאים הציבור ידי חובה בקריאתו²⁶⁰.

לזקן דין קדימה בעליה לתורה, והוא קודם אף לחכם²⁶¹.

ברכת המזון — זקן שאכל פת בשיעור כזית ושבע בכך, מחוייב בברכת המזון מן התורה²⁶². ואם אכל פחות מכזית ושבע בכך — יש סבורים, שחייב בברכת המזון²⁶³; ויש הסבורים, שאין לו לברך ברכת המזון²⁶⁴.

בית כנסת — מותר לזקן להיכנס לבית הכנסת במקלו, ואם נמנע מלעשות זאת אין בזה משום משנת חסידים, ואין להחמיר בזה כלל²⁶⁵; ויש מי שכתב, שהמחמיר תבוא עליו ברכה²⁶⁶.

סדר הישיבה בבית הכנסת כך הוא: הזקנים יושבים ופניהם כלפי העם, ואחוריהם כלפי ההיכל, וכל העם יושבים

שורה לפני שורה, כלפי הקודש וכלפי הזקנים²⁶⁷.

שבת — זקן שאיננו יכול ללעוס פירות וכדומה, מותר לרסק ולמעוך אותם עבורו בשבת, אבל רק בשינוי²⁶⁸. וכן מותר לחתוך בשבילו אוכל מגידולי קרקע לחתיכות דקות-דקות אם איננו יכול לאכול, ובתנאי שיעשה כן סמוך לסעודה ממש²⁶⁹.

זקן ההולך בביתו בלא מקל, וכשיצא החוצה נשען על מקלו מחמת תשות כוחו, אסור לצאת במקלו בשבת בלא עירוב, כיוון שבביתו הולך בלא מקל²⁷⁰, אבל במקום שיש עירוב רשאי ללכת עם מקלו²⁷¹. ואם הזקין כל כך שאינו יכול ללכת בלי מקל כלל, מותר לצאת בו בשבת²⁷². ואם זקוק למקל רק בעליה במדרגות, יש מי שהסתפק אם מותר לצאת במקלו בשבת²⁷³.

בשו"ת יוסף אומץ לחיד"א סי' טו. ובעניין טומאה וטהרה של מקל של זקנים נפסק שהוא טהור מכלום, לא טומאת מדרס, ולא שאר טומאות, שאינו עשוי אלא לסייע — שבת סו א, וברש"י שם; רמב"ם כלים כה יז. ובעניין הלשון 'מקל' במובן של מטה או משענת — ראה מלבי"ם, שמות ד ב. [267] רמב"ם תפילה יא ד; טושו"ע או"ח קנ ה. וראה בספרו של אאמו"ר שערי משה סי' קנ סקי"ג-סקי"ד. וראה בשו"ת הגרי"א הרצוג, או"ח ח"א סי' כא, בעניין סדר הישיבה בבית הכנסת בזמן הזה ובמקומות שונים. [268] מ"מ שבת כא כ; שו"ת זבחי צדק או"ח סי' כ. [269] שולחן שלמה, ח"ב סי' שכא סקי"ג(א). [270] רא"ש, שבת פ"ו; מג"א סי' שא סקכ"ז. [271] מ"ב סי' שא סקס"ו. [272] מ"ב סי' שא סקכ"ג. [273] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' שמירת שבת כהלכתה, פי"ח הע' נט. וראה עוד בס' יסודי ישרון, ח"ה עמ' רכב.

[260] שו"ת הר צבי או"ח ח"א סי' עב. [261] שו"ת מהרי"ק החדשים סי' מא. וראה בשו"ת יביע אומר ח"ו או"ח סי' כד. [262] זוהר שמות דקנ"ג; שו"ת הרדב"ז ח"ו סי' ב' אלפים רכד; שו"ת משכן בצלאל סי' קנג; שו"ת משכנות יעקב או"ח סי' צו; בית האוצר אות א כלל מא; שו"ת אגרות משה או"ח ח"א סי' עו; שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' יג; שם ח"ב סי' כה אות ה. וכן משמע מתשובת הרדב"ז שהובאה בשע"ת או"ח סי' קצו סק"ח, וביאורה"ל סוסי' קפד. [263] שו"ת חת"ס או"ח סי' מט; פנים יפות עה"ת ר"פ בחקותי. [264] שו"ת אגרות משה או"ח ח"א סי' עו; שו"ת ציץ אליעזר ח"א סי' יג. ועיי"ש שהביא שיטות שונות בנידון, ודן בדברי החת"ס. [265] ב"ח או"ח סי' קנא; שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' א. וכן משמע מהרמב"ם תפילה יא י; טושו"ע קנא ו. [266] עולת תמיד סי' קנא סוסק"ה. וראה עוד

שיעור מזון שתי הסעודות שמניחים לצורך עירובי תחומין, הוא כשש ביצים, אבל בזקן משערים את סעודותיו כפי אוכלו, ואין צורך בשיעור שש ביצים²⁷⁴; ויש המחמירים ומצריכים שיעור סעודה בינונית בזקן²⁷⁵.

זקן שאושפו בבית חולים בגלל מחלה חריפה, והטיפול בו הסתיים בשבת, וקיים חשש שהזקן עלול להידבק במחלות זיהומיות השכיחות בבית החולים, או שתיטרף דעתו בגלל השהות במקום זר לו – יש מי שכתב, שמותר להסיעו בשבת בחזרה לבית האבות, אפילו על ידי יהודי, בתנאי שהוא רגיל לאותו מקום והוא מקום טוב, או להחזירו על ידי נהג שאינו יהודי, אם בית האבות הוא חדש עבורו, או שאינו טוב²⁷⁶; יש מי שכתב, שבכל מקרה מותר להחזירו, אפילו על ידי ישראל, בדרך של שנים שעשוהו, בתנאי שאי אפשר לעשות זאת על ידי גוי, ובוודאי שמותר הדבר ביום-טוב²⁷⁷; ויש מי שאסר בכל מקרה על ידי ישראל, כולל ביום-טוב, ומצדד להתיר על ידי גוי²⁷⁸.

פסח – זקן מופלג, שקשה לו לאכול מצה כצורתה, יכול לפוררה דק-דק, ולאוכלה כך בליל הסדר²⁷⁹, ואפילו אם

בולע את פירורי המצה בלא לעיסה כלל²⁸⁰. ואם אינו יכול לבלוע מצה יבשה, יאכל את המצה בעזרת לגימת מים²⁸¹, ואם גם זה איננו יכול, מותר לשרותה במים²⁸², ויש מי שכתב, שלזקן מותר לשרות אף בייין²⁸³. ואם אינו יכול לאכול שיעור כזית, יש מי שכתב, שיאכל פחות מכשיעור, ויש בזה קצת מצווה²⁸⁴.

יום-כיפורים – זקן שהוא תשוש וחלש, אין לו להתענות כלל, ואפילו ביום הכיפורים²⁸⁵. ויש מי שכתב, שאם מצבו הכללי טוב, הוא עצמאי, לא סבל ממחלות בתקופה של מספר חודשים לפני יום-הכיפורים, והוא מרגיש בעצמו שיכול לצום – מותר לו להתחיל לצום, וישגיחו עליו במהלך הצום²⁸⁶. ואם התחיל להתענות, ובתוך התענית נחלש, מאכילים אותו, ואפילו ביום הכיפורים²⁸⁷. ואם הוא זקן הסובל משטיון, ואינו מתמצא בזמן ובמקום – דינו כשוטה, ומותר להניח לפניו אוכל, ויאכל מעצמו²⁸⁶.

זקן מותר לומר וידוי של יום הכיפורים כשהוא נסמך על השולחן²⁸⁸.

תעניות – עיר שיש בה דבר, היינו

פסחים פ"ב; מ"ב ס"י תסא סק"י. וראה בשאלות, שאילתא צא, שהוסיף ובלבד שלא נימוחה המצה. [283] מג"א ס"י תסא סק"ז. [284] שו"ת תשובות והנהגות, ח"ב ס"י רלב. וראה בשו"ת מע' אכילה, כלל ז. וראה עוד בע' פסח, הע' 29 ואילך. [285] תשובות הגאונים בס' שערי תשובה, ס"י שכה. [286] ס' שבת שבתון סקט"ז. [287] כף החיים ס"י תריח סק"ז. וראה בשו"ת חמדת צבי ח"ג ס"י כ אות ד. [288] ברכ"י או"ח ס"י קלא; מקראי קודש

[274] עירובין ל ב; טושו"ע או"ח תט ז; מ"ב שם סק"ל. [275] ביאור"ל שם. וראה בשו"ת חת"ס או"ח ס"י צח. [276] הרב נ. לאם, עמק הלכה, ב, תשמ"ט, עמ' 15. [277] הרב א. שפירא, עמק הלכה, שם, עמ' 25 ואילך, ועמ' 35. [278] הרב א.י. וולדינברג, עמק הלכה, שם, עמ' 32, ובשו"ת ציץ אליעזר, ח"י"ח ס"י יג. [279] ברכ"י או"ח ס"י תסא אות א; ביאור"ל ס"י תסא ס"א ד"ה יוצא. [280] שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד ס"י מ. [281] שו"ת בנין ציון ס"י כט. [282] רי"ף,

לו שום קלקול, ואין לאסור למפרע את שחיתותו, אם הוא מוחזק למומחה בהלכות שחיתה²⁹⁴. יש מי שכתב, שאין שיעור למידת הרתיתה, והכל לפי ראות עיני הדיין²⁹⁵.

שוחט שהוא זקן יותר משמונים שנה לא ישחט²⁹⁶, ויש מי שסבור שהכל לפי מה שהוא האדם, שאם הוא תש כוח לא ישחט אפילו מבין חמישים שנה²⁹⁷, ומאידך אם יש לו עדיין כוח והרגשה טובה, אפילו הוא בן מאה שנה, שחיתתו כשרה²⁹⁸, ומכל מקום אין לסמוך על הערכת השוחט עצמו, אלא העיקר תלוי לפי ראות עיני הדיין, ולעת הזיקנה יש לחוש לשינויים מיום ליום, וראוי לרב להשגיח על כך²⁹⁹. ויש מי שכתב, שבזמן הזה נכון להגביל כל שוחט עד גיל שבעים שנה, אפילו עדיין מרגיש בכוחותיו³⁰⁰.

שוחט זקן אם רואה טוב בעזרת

מחלה מדבקת כלשהי²⁸⁹, אם יש בה חמש מאות איש, ומתו בה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה, מתענים אנשי העיר ומתריעים, והיינו דווקא אם מתו בה בחורים, אבל הזקנים אינם בכלל מניין אנשי המדינה לעניין זה²⁹⁰.

בכל יום ויום משבע התעניות האחרונות על עצירת גשמים, מעמידים ביניהם זקן וחכם שבהם, ואומר לפניהם דברי כיבושים, ואחר שגומר דברי הכיבושים, עומדים בתפילה, ומורידים לפני התיבה זקן ורגיל²⁹¹.

בענייני יורה דעה

שחיטה — הזקן שידי מרתתות מחמת החולשה, יש חשש שידרוס בשחיטה, ולכן לא ישחוט²⁹², ואינו נאמן לומר, שייזהר לשחוט בשעה שאיננו מרתת²⁹³. ומכל מקום נאמן הוא למפרע לומר, שלא אירע

הבא מעשרת השבטים; באה"ט יו"ד סי' א סקכ"ז, בשם בית יעקב סי' כה. וראה בשו"ת חזון נחום סי' נג, שצריך הוא לפרוש מרצונו, ואם אינו עושה כן, יכולים הקהל לספק לו מחייתו, ואז אינו יכול לכופם לקבלו עליהם. אך ראה במרדכי שם, ובשו"ת נובי"ת חיו"ד סי' א, בשם מהר"א שטיין, שהוא חומרא בעלמא. [297] בי"ח יו"ד סי' א. [298] תשובה מאהבה ח"א סי' קיח. וראה עוד בשו"ת רב פעלים ח"ג חזו"מ סי' ו; שו"ת שבט הסופר חיו"ד סי' ג; שו"ת באר יצחק חיו"ד סי' ג; שו"ת עין יצחק ח"א חיו"ד סי' א; שו"ת הלל אומר חיו"ד סי' א; הגר"י רוזין מראגצ'וב, הובאו דבריו בנעם, כה, תשמ"ג-מ"ד, עמ' מז. [299] שו"ת נחלת אבי"י סי' לג. [300] פת"ש יו"ד סי' א סק"ב, בשם שו"ת מאיר נתיבים סי' עו. וראה עוד בנידון בדרכי"ת יו"ד סי' א סקע"ג; שו"ת אמרי דוד סי' ז; כף החיים יו"ד

להגרצ"פ פרנק, ימים נוראים, סי' מו. [289] ראה ע' מחלות, הע' 72 ואילך. [290] ירושלמי תענית ג ד; רמב"ם תעניות ב ה. וראה בלח"מ שם. [291] תענית טו א; רמב"ם תעניות ד ב, ד; טוש"ע או"ח תקעט א. [292] באה"ט יו"ד סי' א סקל"ב, בשם הסמ"ג, אך לא נמצא כן בסמ"ג — ראה בשו"ת נובי"ת חיו"ד סי' א. וראה עוד בשו"ת דברי חיים ח"ב חיו"ד סי' ג; שו"ת כתב סופר חיו"ד סי' ג; שו"ת לבושי מרדכי חיו"ד סי' ד; שו"ת חזון נחום סי' נג. וראה בדרכי"ת יו"ד סי' א סקנ"ה באריכות. [293] שו"ת רמ"ץ חיו"ד סי' טז; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' א; שו"ת יהודה יעלה ח"א סי' מה. וראה עוד בשו"ת מהרש"ם ח"ג סי' שכ, וח"ו סי' ס; שו"ת הלל אומר חיו"ד סי' א. [294] שו"ת נוב"י שם. [295] שו"ת כתב סופר, חיו"ד סי' ג. [296] מרדכי ריש חולין, בשם אלדד בן מחלי

משקפים, יכול להמשיך לשחוט³⁰¹. ויש מי שכתב, שמעיקר הדין אין לקבל שוחט אשר מרכיב משקפים, אבל לא ניתן להדיחו ממשרתו עקב כך³⁰².

שראויה להיות בושה ואינה ראויה להקפיד בפירושו³⁰⁶.

בהגדרת גיל הזקנה לעניין סילוק דמים מצינו דעות שונות – יש מי שכתב, שבדרך כלל נעלם הווסת אצל נשים בגיל 48 שנים לערך³⁰⁷; יש מי שדן להקל באשה בת 53 שנה³⁰⁸; יש מי שציידד שזקנה היא בת 58 שנה³⁰⁹; יש מי שכתב, שאם היא בת 60 שנה, הרי היא בכלל זקנה³¹⁰; ויש מי שכתב, שלעניין מעשה אין אנו בקיאים לקבוע בוודאות גיל זקנה בדין זה, שיש נשים שבהיוולד להן נכד ראשון, אין הן מקפידות כשקוראים להן סבתא, ויש שמקפידות אפילו לאחר כמה נכדים, וגם במציאות יש נשים שדמיהן מסולקים מהן בגיל 45 שנה, ויש שממשיכות לראות דם ווסת עד גיל 55 שנה, ובדרך כלל אין סילוק הדמים באבת אחת, אלא מתמעט הווסת מעט מעט, עד שנפסק לגמרי, ומכל מקום מגיל 60-65 שנה יש לדונה כזקנה³¹¹.

זקנה שראתה דם, הרי היא טמאת נידה, ודינה ככל אשה נידה, אלא שאיננה קובעת ווסת³¹².

נידה – אשה זקנה, שעברו עליה שלוש עונות בינוניות (שהם תשעים יום) סמוך לזיקנותה, ולא ראתה דם, הרי זו בחזקת מסולקת דמים, שחדל להיות לה אורח כנשים, ואפילו היה לה לפני כן ווסת קבוע, איננה חוששת לווסתה, ומותרת לבעלה אף בעת ווסתה; ואם אחר כך חזרה וראתה דם, אינה חוששת משום ווסת, שרק מקרה הוא, אלא אם כן ראתה שלוש פעמים³⁰³.

זקנה לעניין דין זה – יש אומרים, שהיא כל אשה, שקוראים לה סבתא בפניה ואינה מקפדת, אף על פי שהיא בושה³⁰⁴, ולפי זה הדבר תלוי בכל אשה ואשה; ויש אומרים, שכל שראויה לקרותה סבתא היא זקנה, ואין הדבר תלוי בדעתה של כל אשה ואשה³⁰⁵. יש מי שכתב, ששלוש דרגות הן: יש זקנה הבאה בשנים הרבה, הראויה להיות אפילו אינה בושה; יש ילדה בשנים שראויה להיות אפילו מקפדת אם יקראו לה זקנה; ויש בינונית בשנים

מאמר יז. [308] שו"ת פנים מאירות סי' יב. ובשו"ת בית שלמה חיו"ד ח"ב סוסי' כח, חולק על הפנים מאירות, וסבור שצריך שתהא זקנה ממש. [309] טהרת ישראל סי' קפט. [310] סי' שערי טהר, הובא במשמרת הטהרה סי' ב סק"ט, והוא על פי המשנה באבות ה' כא. וראה בשו"ת נוב"ת חיו"ד סי' נה וסי' קיד, שהיתה כבת 67, ובשו"ת אמרי יושר ח"א סי' קפב, אין ולא ורפיא בידיה. [311] שו"ת שבט הלוי יו"ד סי' קפט סכ"ח. [312] טהרת הבית, משמרת הטהרה סי' ב סק"ט.

סי' א סק"ח וסק"כ. [301] דעת תורה יו"ד סי' א סק"ג. וראה עוד בשו"ת יביע אומר ח"ד חאו"ח סי' מ. [302] שו"ת אמרי דוד סי' כח אות ב. [303] שו"ע יו"ד קפט לא. וראה בביאור הגר"א שם סקמ"ט, ובס' טהרת הבית סי' ב ס"ט. [304] נידה ט א, מחלוקת; רמב"ם איסורי ביאה ט ה; טושו"ע יו"ד קפד ג, וקפט כח-כט. [305] ירושלמי, הובא בתוס' נידה שם ד"ה כל; רמ"א יו"ד קפט כט. [306] מי נידה לר' שלמה קלוגר, נידה ט ב. וראה בס' טהרת הבית, משמרת הטהרה, סק"ט. [307] סי' הברית ח"א

זקנה שראתה כתמים – טהורה³¹³, ונדחתה הדעה שזקנה הרואה כתמים טהורה, אלא שגם כתמים בזקנה – טמאים³¹⁴.

זקנה, אף שכבר פסקה לראות ווסתה, חוששת משום דם חימוד, ולכן צריכה לבדוק שבעה ימים נקיים לפני נישואיה³¹⁵.

מוהל – מוהל זקן, שידי מרתתות, או שכהו עיניו מראות, אסור לו למול³¹⁶.

אם בן/בת הזוג מתנגד/ת שההורים הזקנים יגורו עם הבן/בת שלהם, יש תוקף להתנגדותם, ושומעים להם³²⁴. ואפילו אם הסכימו, ואחר כך תוך כדי דיור משותף התברר להם שאין הם מסתדרים יחדיו, רשאים לחזור בהם³²⁵.

תלמוד תורה – למד אדם תורה בילדותו, ילמד תורה בזיקנותו; היו לו תלמידים בילדותו, יהיו לו תלמידים בזיקנותו³¹⁷. על כן גם זקן גדול, שתשש כוחו, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה³¹⁸, וחייב זה הוא עד יום מותו³¹⁹.

אם יש להורים הזקנים כסף משלהם, חייבים הם לשלם לבניהם שכר דירה, אם גרים הם אצלם, אך על הבנים יש מצווה וחסד להכניסם לביתם, לזונם ולפרנסם³²⁶.

כיבוד אב ואם – על פי הטבע, משנשא אדם אשה, עוזב הוא את אביו

23. על שאלה זו של אשה המסרבת לגור עם חמותה, ראה עוד בשו"ת הרי"ף סי' רלה; שו"ת הרי"י מיגאש סי' קא; שו"ת מהר"ם רוטנברג ח"ד סי' פא; שו"ת הרשב"א ח"ד סי' קסח; שו"ת בנימין זאב סי' קלז; שו"ת דברי ריבות סי' קמ; שו"ת אהלי יעקב סי' נ; פסקי דין רבניים, כרך א עמ' רא; שם כרך ב עמ' שנג; שם כרך ג עמ' רצט; שם כרך ד עמ' קלא. [326] שו"ת הרשב"ץ ח"ג סי' שיא; שו"ת חות יאיר סי' קלד. וראה בשו"ת זקן אהרן מהדו"ת חחו"מ סי' קמו. על חיובי התמיכה הכספית והטיפול הגופני בהורים, ראה כתובות סא ב; רמב"ם אישות כב ג; טוש"ע יו"ד רמ ד; שם אבהע"ז פ ד-ה; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' רכט, וחחו"מ סי' קעז; ערוה"ש יו"ד רמ ד-ה; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' סג; שו"ת שבט הלוי יו"ד סי' קיא ס"ג; שו"ת ציץ

[313] שו"ת פנים מאירות ח"א סי' יב. [314] סד"ט, סי' קצ סקצ"ה; פת"ש, יו"ד סי' קצא סק"ב. [315] שו"ת יהודה יעלה ח"ב סי' קצא. [316] ספר הברית סי' רסד סקל"ב. [317] יבמות סב ב. [318] רמב"ם תלמוד תורה א ח; טוש"ע יו"ד רמו א. [319] רמב"ם שם י; טוש"ע שם ג. [320] רד"ק בראשית ב כד. [321] אדרת אליהו להגר"א בראשית ב כד. [322] רד"ק שם. [323] ראה רות ד יד-טו. וראה מעשה יעקב ובניו, ועל פי בראשית רבה פד טו, שכל אחד ואחד מהבנים משמש את אביו ביומו. וראה סי' חסידים סי' תקסד. וראה עוד מאמרו של הרב מ. סליי, תחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 255 ואילך. [324] רמב"ם אישות יג יד; טוש"ע אבהע"ז סי' עד ט-י. [325] פסקי דין רבניים, ח"ב עמ' שנג. וראה עוד בס' דיני משפחה, סעיף

כאשר יש צורך שהאב הזקן יגור עם ילדיו מחמת מצבו התשוש, ויכול לגור עם משפחת בנו או משפחת בתו, יעדיף להיות אצל חתנו ובתו³²⁷.

אם אין הזקן יכול לחיות לבדו, וגם אינו יכול לחיות עם ילדיו, צריך ליטול מן הצדקה, ואם מגיס דעתו ואינו נוטל, הרי זה שופך דמים ומתחייב בנפשו, ואין לו בצערו אלא עוונות וחטאים³²⁸.

קימה והידור — מפני שיבה תקום, והדרת פני זקן³²⁹ — מצווה זו נימנית בחשבון תרי"ג המצוות³³⁰. יש מי שחילק מצווה זו לשניים: קימה לחוד והידור לחוד³³¹.

להלכה סבורים רוב הפוסקים, שבמצווה זו כלולים כל הזקנים, ואפילו זקן אשמאי, היינו רשע ועם הארץ, או בור ועם הארץ³³². לכן מי שהוא זקן מופלג בזיקנה, אף על פי שאינו חכם, עומדים

לפניו, ואפילו החכם שהוא צעיר עומד בפני הזקן המופלג בזיקנה. ואינו חייב לעמוד מלוא קומתו, אלא כדי להדרו³³³, ושאר כל אדם חייבים לקום מלוא קומתם בפני זקן³³⁴. אך יש מי שפסק להלכה, שאין חייבים לקום מפני זקן אשמאי³³⁵.

ביחס לקימה מפני אשה זקנה — יש שכתבו שחייבים לעמוד מפניה³³⁶, ויש חולקים³³⁷.

יש הסבורים, שחייבים לקום גם מפני זקן סומא³³⁸, ויש חולקים בדבר³³⁹. הסומא, יש שפסקו שהוא חייב לקום רק בפני אביו ואמו ורבו, אבל לא בפני סתם זקן³⁴⁰, ויש שפסקו שחייב לקום גם מפני זקן סתם³⁴¹.

ביחס לזקן גוי, יש הסבורים להלכה שאינו בכלל קימה והידור, ואין עושים להם דברים אלו אלא משום דרכי

אליעזר ח"ז סי' לח, וחי"ד סי' צב אות א; ספר כבוד אב ואם, פלדמן, יו"ד קמ סקל"ב; ספר אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 174-176; ספר סגולת ימים, עמ' 87 ואילך. [327] שו"ת הרב"ז סי' לד. [328] טושו"ע יו"ד רנה ב. [329] ויקרא יט לב. [330] סהמ"צ לרמב"ם מ"ע רט; סמ"ג עשין יג; החינוך מ' רנו. [331] ראה סמ"ק סי' נא וסי' נב. [332] הראשונים חלוקים בהגדרת אשמאי — ראה רש"י, תוס' בשם ר"ת, רמב"ן, רא"ש, ריטב"א, ר"ן — קידושין לב ב. [333] קידושין לב-לג; רמב"ם תלמוד תורה ו ט; טושו"ע יו"ד רמד ז. [334] טור שם; כס"מ שם. [335] יראים השלם, סי' רלג. וראה באריכות ר"י פערלא על רס"ג מצוות עשה יא-יב. וראה בבן איש חי, שנה ב פר' תצא סק"ב, שחילק בין זקן עם הארץ וזקן רשע. [336] סי' חסידים סי' תקעח; נחל קדומים להחיד"א, פר' קדושים סי'

לב; שו"ת בית יהודה ח"א חיו"ד סי' כח; שו"ת קרית חנה דוד ח"א חיו"ד סי' טו; שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' ס; יחזה דעת ח"ג סי' עב. [337] שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' קנד. וראה בפ"י החיד"א על סי' חסידים שם, ובבן איש חי שנה ב פר' תצא אות טז, שדעת האר"י שאין לעמוד, אך בשם בית יהודה מביא, שהנראה בפשיטות שחייבים לקום בפניה. וראה במנ"ח מ' רנו סק"ג, שלדעתו הוא מחלוקת הראשונים. וראה עוד בשו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קיד. [338] שו"ת שער אפרים סי' עח; ברכ"י יו"ד רמד א; בן איש חי, שנה ב פר' תצא סקט"ו; שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קמו. [339] שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' קנד; מנ"ח מ' רנו סק"ג. [340] נחלת צבי לבעל פתחי תשובה יו"ד סי' רמ; גליון מהרש"א יו"ד סי' רמ. [341] באה"ט יו"ד סי' רמד; מנ"ח מ' רנו סק"ג; גשר החיים ח"א

שלום³⁴², ויש הסבורים שמן הדין הם בכלל קימה והידור³⁴³, ולכן אפילו זקן גוי מהדרים אותו בדברים, ונותנים לו יד לסומכו³⁴⁴.

זקן בשנים וצעיר חכם, אם החכם מופלג בחכמה, והזקן מופלג בזיקנה, בישיבה מושיבים את החכם למעלה מהזקן, ובמסיבה של משתה ונישואין הזקן קודם; אם החכם מופלג בחכמה, והזקן אינו מופלג בזיקנה, החכם קודם גם במסיבה; אם החכם אינו מופלג בחכמה, והזקן מופלג בזיקנה, הזקן קודם אפילו בישיבה; אם שניהם אינם מופלגים, לא הזקן בזיקנה, ולא החכם בחכמה, בכל מקום הזקן קודם³⁴⁵. ויש מי שכתב, שאם שניהם אינם מופלגים חזר הדין כמו בשניהם מופלגים, היינו החכם קודם בישיבה, והזקן קודם במסיבה³⁴⁶. וכל זה הוא דווקא במקום שאין שום תקנה כיצד לנהוג, אבל בקהילה שהנהיגו בה סדר אחר, וקבעו שהחכם קודם בכל דבר, אין לזקן לערער על כך³⁴⁷.

שהזקן עומד³⁴⁸. לכן הנוסע באוטובוס חייב לפנות מקומו לזקן, והיינו דווקא אם הזקן עומד בתוך ארבע אמותיו, ולפנים משורת הדין יפנה מקומו לזקן, גם אם ראהו יותר מארבע אמות³⁴⁹; ויש מי שכתב, שמעיקר הדין מתקיימת המצווה בקימה בלבד, ואחר כך יכול לשבת, אבל משום הידור יש לקום ולפנות מקומו לזקן, ואפילו אם משלמים עבור מקום ישיבה יותר מאשר עבור מקום בעמידה³⁵⁰. ויש מי שסבור, שמעיקר הדין אין חיוב לפנות מקומו לזקן באוטובוס, אבל מדרך ארץ הוא לתת לו את מקומו³⁵¹.

אף שיש מצות קימה בפני זקן, על הזקן להימנע מלהטריח את הציבור לעמוד בפניו, ואם הוא יכול, ילך בדרך אחרת שלא יעמיד הציבור בפניו³⁵². ואמרו חכמים, שזקן המקיף ומסובב ללכת בדרך אחרת כדי לא להטריח את הציבור לעמוד מפניו — מאריך ימים³⁵³.

אדם העוסק בתורה, אינו חייב לעמוד מפני זקן, ובפרט אם יבטל בזה מתורתו³⁵⁴.

העומד בפני הזקן חייב מצד הדין לקום מלוא קומתו, ולהישאר עומד כל זמן

הלקט השלם סי' מג; שו"ע יו"ד רמב"ח; שו"ת יין הטוב חיו"ד סי' יג; שו"ת הר צבי חאו"ח סי' צז; יחודה דעת ח"ג סי' עא; שו"ת יביע אומר ח"ו סי' כב. וראה עוד בשו"ת הר צבי חאו"ח סי' קז סק"ב; שו"ת תשובות והנהגות, ח"ג סי' רעט. [349] יחודה דעת שם. וראה עוד בס' עשה לך רב, ח"ז סי' מו-מו. [350] שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קיד. [351] שו"ת משנה הלכות ח"ו סי' קס-קסא; שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' תקלג. [352] קידושין לב ב, ושם לג ב. וראה עוד מגילה כב ב, במעשה רב בעניין נפילת אפים. [353] קידושין לג א. [354] שו"ת ציץ אליעזר

פכ"ט סקי"ז בהערה; שו"ת יד אליהו חלק פסקים סי' מב. [342] תוס', רא"ש ור"ן, קידושין שם. [343] רמב"ם שם; יראים השלם סי' רלג. [344] רמב"ם שם; טוש"ע שם. וראה בכס"מ שם. [345] ב"ב קכ א, וברשב"ם שם; טוש"ע יו"ד רמד יח; לאור ההלכה, עמ' קעו ואילך. [346] שיטמ"ק ב"ב שם, כתב בשם הרא"ה. וראה עוד בשו"ת בנימין זאב סי' רמג, וסי' רנג. וראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' רלג, שבעל מעשים טובים קודם למי שאינו כזה. וראה בנידון בן איש חי, שם סקי"ט. [347] שו"ת שרידי אש ח"ב סי' פט. [348] שבועות ל ב; ר"ן ותורת חיים, שם; שבלי

אבל וחולה פטורים ממצות קימה בפני זקן, אבל אם רוצים לקום בפניו, אין בזה איסור³⁵⁵, ויש מי שכתב שגם הם חייבים לקום בפני זקן³⁵⁶, אך דחו דבריו³⁵⁷. בתשעה באב שיושבים על הארץ — אומרים, שאין צריך לקום בפני זקן וחכם³⁵⁸; ויש אומרים, שחובת הקימה שייכת גם בתשעה באב, שכולם אבילים³⁵⁹.

בעלי אומנויות פטורים מקימה לכבוד זקן בשעת עבודתם³⁶⁰.

גיל הזיקנה ביחס למצות קימה והידור הוא שבעים שנה, כדין המשנה באבות³⁶¹, ויש שכתבו שהוא ששים שנה³⁶². ספק הגיע לגיל שבעים שנה, יש מי שהסתפק אם חייבים לקום מפניו³⁶³, ויש מי שפסק שחייבים לקום מפניו³⁶⁴.

לא מציינו שתיקנו ברכה על מצות והדרת פני זקן. הראשונים דנו הרבה

בדבר, למה על מקצת מן המצוות מברכים, ועל מקצתן אין מברכים, ואין לנו בזה אלא מה שנהגו העולם³⁶⁵. אכן חלק מהטעמים שנתנו הראשונים למצוות שונות שאין מברכים עליהם, יש בהם הסבר לעובדה, שאין מברכים על ברכת הידור זקן: הברכות נתקנו למצוות שביין אדם למקום, אבל מצווה שהיא בין אדם לחברו, אין מברכים עליה³⁶⁶; אין מברכים על מצווה שאינה תלויה כולה ביד העושה אותה, מפני שאפשר שימחל חברו³⁶⁷; אין מברכים אלא על מצווה שיש זמנים ידועים למצוותה, אבל לא על מצוות שחיובן הוא תמיד³⁶⁸; אין מברכים על מצוות שכליות³⁶⁹; אין מברכים על מצוות שגם שאר אומות העולם עושים אותן^{370,371}.

תרומה — צעירה שהתארסה לכהן זקן בן מאה שנה, והלך הזקן למדינת הים, ואין יודעים מה עמו, אסורה לאכול בתרומה³⁷².

חי, שנה ב, פרי תצא סקי"ב כתב, שמעיקר הדין הוא מכן שבעים שנה, אך צריך להיזהר מכן ששים שנה כדעת האר"י. וראה לעיל בהגדרת המושג. [363] שו"ת שלמת חיים חיו"ד סי' סב. [364] יחזה דעת ח"ג סי' ע. [365] שו"ת הרשב"א ח"ג סי' רפג. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, ע' ברכת המצות, הע' 54. [366] על פי רמב"ם ברכות יא ב. [367] תשובת ר"י בן פלט, הובאה באנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' תקיט. [368] אנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' תקכג. [369] אנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' תקכה והע' 129. [370] שו"ת בנימין זאב סי' קסט. וראה עוד בדיני מצות קימה מפני זקן וחכם ברמב"ם ובטושו"ע שם; בן איש חי, שם, סקי"ב-סקי"ט; ספר והדרת פני זקן, ר' יצחק שלזינגר, תשמ"ה; ספר סגולת ימים, עמ' 60 ואילך. [372] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם

חי"ח סי' ס"ח סק"א. [355] שו"ת שבות יעקב חי"א סי' כו; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' כו. [356] שו"ת יד אליהו סי' סה. [357] גשר החיים ח"א עמ' קסו; שו"ת יביע אומר, שם. [358] שו"ת שבות יעקב שם. וראה שו"ת רבבות אפרים ח"ג סי' שמד. [359] שו"ת בית יהודה ח"ב סי' פו; מחזיק ברכה סי' תקנד סק"ו; שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' ג אות ו. [360] קידושין לג א; רמב"ם תלמוד תורה ו ב; טושו"ע יו"ד רמד ה; שו"ת יביע אומר ח"ד חיו"ד סי' יז. [361] ס' יראים השלם, סי' לו; רא"ש קידושין פ"א סי' נג; טושו"ע יו"ד רמד א. וראה בב"י שם, ובביאור הגר"א שם סק"ה; חיי אדם כלל ט; קיצושו"ע קמד ב; שו"ת יביע אומר ח"ג חיו"ד סי' יג; שם, ח"ו חיו"ד סי' כב; שם ח"ט חיו"ד סי' יג; יחזה דעת ח"ג סי' ע. [362] סידור האר"י, הובא במנ"ח מ' רנו סק"ג; מגן אבות לרשב"ץ סופ"ה דאבות, לדעת אונקלוס. ובבן איש

לקט — הזקנים קודמים ללקט, וכל שאר בני האדם מותרים בלקט רק אחרי שעברו הזקנים.³⁷³

ביקור חולים — הזקן חייב בביקור חולים גם אצל הצעיר, וגם אם אינו לפי כבודו.³⁷⁴

קבורת המת — הזקן חייב במצות קבורת מת, גם אם אינו לפי כבודו.³⁷⁵

קדיש — אשה זקנה מעל שמונים שנה, שלא שמעו ממנה כמה שנים, יאמר הבן קדיש י"א חדשים, ויקבע יום הזכרון (היארציט) ביום שיגמור לומר קדיש, אבל לא יאמר תפילת מלא רחמים, ולא תפילת יזכור שאומרים בימים טובים.³⁷⁶

בענייני אבן העזר

פריה ורביה — היו לו בנים בילדותו, יהיו לו בנים בזיקנותו, שנאמר³⁷⁷ 'בבקר

זרע את זרעך, ולערב אל תנח ירך'³⁷⁸, ודין זה נכון אף אם קיים כבר מצות פריה ורביה.³⁷⁹ יש מי שסבור, שחיוב זה הוא מן התורה,³⁸⁰ ויש אומרים שחיוב זה הוא מדרבנן.³⁸¹ על כן מצווה לכתחילה שהזקן ישא אשה בת בניס, אפילו יש לו כבר ילדים מאשה קודמת.³⁸²

מי שלא קיים עדיין מצות פריה ורביה, אסור לו לשאת זקנה, אלא שבזמן הזה נהגו שלא לכוף על כך.³⁸³

גם זקן מופלג, שלא יכול לקיים אפילו 'לערב אל תנח ירך' מכל מקום אסור לו לעמוד בלא אשה, מחשש הרהורי עבירה ומפני שהשרוי בלא אשה שרוי בלא תורה ובלא שמחה.³⁸⁴ ומכל מקום זקן שלפי מצבו קשה לו לסבול אשה שאינה בת מידות, אין חיוב עליו לשאת כל אשה, אלא דווקא אם מצא אשה מתאימה לו.³⁸⁵

ייחוד — אסור לאיש להתייחד עם

[381] הרי"ף, לפי שיטת שו"ת הר"י מיגאש סי' קכט; רמב"ם שם; רא"ש יבמות פ"ו סי' ט. [382] יבמות שם; רמב"ן במלחמות שם; טוש"ע שם. וראה בשו"ע, ברמ"א ובאוצה"פ שם, בחילוקי הדינים בעניין מכירת ספר תורה כדי לישא אשה בת בניס ושאינה בת בניס, וכשמתירא שבת בניס תביא קטטה לביתו. [383] רמ"א אבהע"ז א ג. וראה ברמב"ם אישות טו ז, שאיסור נשיאת זקנה הוא רק אם לא קיים מצות פריה ורביה. וראה ברמ"מ ובלח"מ שם, שו"ת הריב"ש סי' טו, שו"ת האלף לך שלמה חאבהע"ז סי' ג, אוצה"פ סי' כג סק"ד אות ב. וראה בשו"ת נוב"ק חאבהע"ז סי' ו, שהנושא זקנה איננו מקיים אפילו מצות לשבת יצרה. [384] ראה רמב"ם אישות טו טז; שו"ת תרומת הדשן סוסי' רסג; רמ"א אבהע"ז סא ח. [385] שו"ת שבט הלוי ח"י סי'

חאבהע"ז סי' קמא סק"ב. [373] פאה ח א. ובתענית ו ב, מחלוקת אמוראים, אם הנמושות המוזכרים במשנה הם הזקנים או ליקוטי בתר ליקוטי. הרמב"ם מתנות עניים א יא, פסק כמ"ד ליקוטי בתר ליקוטי, אך ראה בכס"מ שם, ובתוס' רעק"א על הרע"ב בפאה שם, שהלוקטים השניים הם הזקנים, ואין מחלוקת אלא בפירוש המילה, עיי"ש. [374] שו"ת מנחת יצחק ח"ב סי' פד. וראה בהגדה' חכמת שלמה, חו"מ סי' תכו; כלי חמדה פרי' תצא; שלמי נדרים, נדרים לט ב. [375] ב"מ ל ב. [376] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רנח. [377] קהלת יא ו. [378] יבמות סב ב. [379] יבמות סא ב; רמב"ם אישות טו טז; טוש"ע אבהע"ז א ח. [380] הרי"ף, לפי שיטת הרד"ך, בית יז חדר ט (הובא בפ"ת שם סקי"ב); שו"ת תרומת הדשן סי' רסג.

ערווה מן העריות, בין זקנה בין ילדה³⁸⁶.

אשה בקב ותפלות, מקביים ופרישות³⁹⁵. ואמנם יש לציין, שגם מחקרים סוציולוגיים מודרניים מצאו חשיבות רבה לנשואי הזקנים, אשר משפרים את איכות החיים ההדדיים, ומפחיתים את הדיכאון. יחד עם זאת רק 2%-1% מהקשישים נישאים בגיל זיקנה.

יש מי שכתב, שמעיקר הדין מותר לזקן שתש כוחו ונתבטל יצרו, להתייחד עם נשים, אך בכל זאת צריך להתרחק מהיחוד משום מראית עין³⁸⁷, ויש מי שחולק, וסובר שגם זקן אסור בייחוד³⁸⁸, ויש מי שחילק בין זקן סתם שאסור בייחוד, לבין זקן שהוא חולה וידוע שלא יכול להתקשות ולבעול, ומכל מקום אין איסור יחוד בזקן עם פנויה טהורה³⁸⁹.

סירוס – אין איסור סירוס בזקן³⁹⁰. יש מי שכתב, שעל כל פנים יש איסור פצוע דכא בזקן, ואסור לבוא בקהל³⁹¹. המסרס את הזקנה, פטור לכל הדעות³⁹².

נישואין – נשא אדם אשה בילדותו, ישא אשה בזיקנות³⁹³, שאסור לאדם לעמוד בלא אשה³⁹⁴; וכן אשה, אפילו היא זקנה, רוצה היא להינשא, שרוצה

דין זה הוא דווקא כשנושא אשה שהיא בת גילו, אבל לא ישא בחור זקנה, ולא זקן ילדה, שדבר זה גורם לזנות³⁹⁶, ודין זה הוא לאו דווקא בזקן ממש, אלא כל שהוא גדול ממנה הרבה שנים³⁹⁷. ואפילו במקום ייבום, שהיא מצווה מן התורה, משיאים לו עצה הוגנת לו, שאם היה הוא ילד והיא זקנה או להיפך, אומרים לו מה לך אצל ילדה, מה לך אצל זקנה, כלך אצל שכמותך, ואל תכניס קטטה בביתך, ויועצים לו לחלוץ³⁹⁸. ואם היבם מסרב לשמוע לעצה זו, לדעת רוב הפוסקים אין כופים עליו לחלוץ, ורשאי לייבם מעיקר

רכג. [386] רמב"ם איסורי ביאה כב א; טוש"ע אבהע"ז כב א. וראה באוצה"פ שם סק"ב אות א. [387] שו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' מ פכ"ב; שם ח"ו סי' מה אות ב; שם ח"י"ב סי' סז אות ב. [388] הגר"ש אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"ב; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' סה אות י. וראה בשו"ת זית רענן ח"א חאבהע"ז סי' א; שו"ת יהודה יעלה ח"ג סי' קמט; שו"ת נובי"ת חאבהע"ז סי' יח. [389] שו"ת אגרות משה שם. וראה באוצה"פ סי' כב סק"ב אות ב, ובנשמת אברהם חאבהע"ז סי' כב סק"ב. [390] רשב"א שבת קיא א; מנ"ח מ' רצא סק"א. וראה באוצה"פ סי' ה סק"ד. ולא הובא דין זה ברמב"ם ובטוש"ע. [391] הגר"ש אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז סי' ה סק"י. [392] שבת קיא א, וברשי' ותוס' שם. [393] יבמות סב ב. וראה

בראשית רבה, סא ג – אם היו לך בנים בנערותך, קח לך אשה בזקנותך והעמד בנים. וראה עוד בתנחומא, חיי שרה ו. [394] יבמות שם; רמב"ן במלחמות שם; רמב"ם אישות טו טז; טוש"ע אבהע"ז א ח. וראה באוצה"פ שם סק"ד, במחלוקת הפוסקים אם מוכרים ספר תורה כדי לישא אשה, אף על פי שכבר קיים מצות פריה ורביה. [395] שו"ת הרשב"א ח"ד סי' מא. [396] רמב"ם איסורי ביאה כא כו; טוש"ע אבהע"ז ב ט – על פי יבמות קו ב; סנהדרין עו א. וראה בבאה"ט אבהע"ז א סק"ז, ערוה"ש אבהע"ז א ד, ובאוצה"פ שם סקמ"ה, אם הצעירה מתרצית לזקן מה הדין. [397] שו"ת ישכיל עבדי ח"ה חאבהע"ז סי' יד. [398] יבמות קא ב; רמב"ם יבום וחליצה ד א. וראה בטוש"ע אבהע"ז קסו א. וראה במרדכי יבמות פ"ד בשם הראב"ה, שו"ת תרומת הדשן סי' רסג, ובדרכי

הדין³⁹⁹. ואם היבם והיבמה שניהם זקנים, רשאים להסכים מרצונם שלא ליבם ולא לחלוץ, ואין לבית דין עליהם כלום⁴⁰⁰.
 חסר כוח גברא, והיא רוצה בילדים, חייב הזקן לתת לה גט, ואם אינו רוצה, יכול בית הדין לכופו על כך⁴⁰⁵.

גזירת חכמים היא, שכל אשה שנתגרשה או נתאלמנה, הרי זו לא תינשא ולא תתארס עד שתמתין תשעים יום, כדי שיוודע אם היא מעוברת או אינה מעוברת, כדי להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של אחרון. וגזירה זו היא אפילו באשה שאינה ראויה ללדת, כגון זקנה, ואפילו היה בעלה זקן⁴⁰¹.

קביעת אבהות – בעניין קביעת אבהות נחלקו הפוסקים. יש הסבורים, שבזקן אין אומרים רוב בעילות אחר הבעל⁴⁰², ולכן אשה הנשואה לזקן שזינתה וילדה, חוששים לוולד משום ממזרות; ויש הסבורים, שגם בזקן אומרים רוב בעילות אחר הבעל⁴⁰³, ולכן יש לייחס לזקן את האבהות על הוולד שנולד לאשתו, ואין הוא ממזר⁴⁰⁴.

גירושין – אשה הנשואה לזקן שהוא

יש אומרים, שזקן והוא חולה, אין חזקת חייו שונה מזקן שאינו חולה; ויש אומרים, שבמקרה כזה אין לו חזקת חיים אם הגיע לגבורות⁴¹⁰.

יש אומרים, שחילוקים אלו בגיל הזקן

משה אבהע"ז סי' קסה סק"ג. וראה עוד בתרגום על רות ד ו. [399] שו"ת יבין ובעונו ח"א סי' קכד; שו"ת שרידי אש ח"ג סי' לג. [400] שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב סי' פה. [401] תוספתא יבמות ו ז; יבמות מב ב; כתובות ס ב; רמב"ם גירושין יא כ; טושו"ע אבהע"ז יג א. והנה בכל המקורות התלמודיים גרסינן גם זקן וגם זקנה. אך ברמב"ם ובטושו"ע לא גרסו זקן, וראה בהגה' הגר"א יבמות שם. [402] רש"ל פסחים פו ב; פרמ"ג פתיחה כוללת ח"ה אות כה. [403] הגה' מהר"ץ חיות סוטה כז א. [404] שו"ת יביע אומר ח"ב חאבהע"ז סי' ב. [405] שו"ת בנימין זאב סי' קכו; פסקי דין רבניים ח"ה סי' קנד. [406] גיטין כח א; רמב"ם גירושין ו כח; טושו"ע

אבהע"ז קמא סח, וראה במאירי גיטין שם. [407] מ"מ גירושין ו כח, בדעת הרמב"ם והרשב"א; ב"י אבהע"ז סי' קמא, בדעת הרי"ף והרא"ש; רמב"ן במלחמות ב"ק קד ב; שו"ע שם, דעה ראשונה. [408] טור אבהע"ז סי' קמא, בשם רמ"ה; הגהות מיימוניות גירושין שם, בשם ראבי"ה; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר; שו"ת כתב סופר חאבהע"ז סי' סד, בדעת התוס'. [409] טור אבהע"ז סי' קמא, בשם הרמ"ה; שו"ע אבהע"ז קמא סח, בשם יש מי שאומר. וראה ברש"י גיטין כח א, שלדעתו זמן איפליג הוא תשעים שנה. [410] ראה יש"ש גיטין פ"ג סי' ז; בית מאיר אבהע"ז קמא סח; תוס' רעק"א על משנה גיטין פ"ג אות כו, והגה' רעק"א על שו"ע

אינם אלא בשליח שהביא את הגט, והוא משום חומר איסור אשת איש, אבל בשאר דברים אין מקום לחילוקים אלו⁴¹¹; ויש מי שהוכיח, שאף בשאר דברים אמרו שזקן שהגיע לגבורות אינו בחזקת חיים⁴¹².

זקן שאין לו כוח לתת בעצמו גט לאשתו, יכול לעשות שליח על כך⁴¹³.

התורה מותר לייבם, ואין האיסור אלא מדרבנן⁴¹⁹. יש הסבורים, שאמנם לכתחילה לא ייבם; ויש אומרים, שאין כל מניעה לזקן לייבם, והוא יכול לחלוץ או לייבם, ואף על גב שאינו בר הולדה, הרי ביאתו ביאה לקנות את יבימתו, ויוצאה ממנו בגט⁴²⁰. זקנה — לכל הדעות הרי היא כשאר יבמות, שאם רצה חולץ לה, ואם רצה מייבמה⁴²¹.

חליצה — יש אומרים, שמצות חליצה צריכה להתקיים לכתחילה מעומד⁴¹⁴, אך מכל מקום אם היה היבם זקן, נותנים לו מקל בידו לסמוך עליו⁴¹⁵; ויש אומרים, שאפילו לכתחילה מותרת חליצת המנעל בישיבה⁴¹⁶.

יבום — יבמה שנפלה לפני זקן ביותר שתשש כוחו, חולץ ולא מיבם⁴¹⁷, אלא שאם בא על יבימתו, מותר לקיימה⁴¹⁸, ומן

קטלנית — אשה שנישאה לשני אנשים ומתו, לא תינשא לשלישי, והיא מוגדרת קטלנית. אבל אם היה אחד מהם זקן — יש אומרים, שאין דינה כקטלנית⁴²²; יש אומרים, שדינה כקטלנית, אף על פי שאחד מבעליה היה זקן⁴²³; ויש שכתבו, שדין זה הוא מחלוקת הפוסקים, ולא הכריעו בדבר⁴²⁴.

נחלקו הפוסקים בהגדרת גיל הזקן

אבהע"ז קמא סח; שו"ת מהר"י אסאד חאבהע"ז סי' קעג; תפארת יעקב, אבהע"ז סי' קמא סקקי"א; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רנח. [411] תוס' יומא נה ב ד"ה והתנן. [412] גבורות ארי, יומא שם. וראה עוד בערוה"ש אבהע"ז קמא קסז, ובשו"ת אגרות משה שם. [413] ראה בית מאיר אבהע"ז סי' קיט; מחנה חיים על הרמב"ם, גירושין פ"ג. [414] טוש"ע אבהע"ז קסט יב. [415] ב"ש שם סקי"ב. [416] ב"ש שם, בשם הרמב"ם ופוסקים אחרים. [417] תוספתא יבמות ב ד; רי"ף ורא"ש, סופ"ק דיבמות; רמב"ם יבום וחליצה ו ד; טוש"ע אבהע"ז קעב י; הגה' הגר"א יבמות כ ב. [418] תוספתא יבמות יא ג; יבמות כ ב; רי"ף ורא"ש שם; טוש"ע שם. [419] ב"ש סי' קעב סקי"ב. [420] רש"י יבמות כ ב ד"ה והזקן. וראה ביאור הגר"א אבהע"ז סי' קעב סקכ"א; שו"ת משפטי עזיאל חאבהע"ז סי' פה; שו"ת שרידי אש ח"ג סי' לג. וראה שיטות הראשונים בנידון

אנציקלופדיה תלמודית, כרך כא, ע' יבום, עמ' שנב; שם ע' יבם/יבמה, עמ' תכג. [421] תוספתא יבמות ב ד; רש"י יבמות כ ב ד"ה והזקן; רי"ף ורא"ש, סופ"ק דיבמות; רמב"ם יבום ו ז; טוש"ע אבהע"ז קעב טז. וראה בלח"מ שם; ב"ש שם סקי"ב; יש"ש יבמות פ"א סי' יג; ביאור הגר"א שם סקכ"א; באר הגולה שם סק"ע. [422] שו"ת מהר"י ווייל סי' קפג; שו"ת הלכות קטנות סי' קנ; ב"ש אבהע"ז סי' ט סקי"ו; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' כג; שו"ת מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' כג; שו"ת חבצלת השרון חאבהע"ז סי' כ; שו"ת באר חיים מרדכי ח"ב סי' מז; שו"ת אבני זכרון ח"א סי' יד; שו"ת יביע אומר, ח"ג חאבהע"ז סי' ה. [423] שו"ת משפטי צדק סי' צז; פחד יצחק, אות ק, ע' קטלנית; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ג ח"א סי' קי. [424] שו"ת תורת חסד חאבהע"ז סי' ה; שו"ת דובב מישרים סי' עד. וראה בפתח תשובה שם סק"ב, ובאוצה"פ סי' ט סקט"ו אות א. וראה עוד בשו"ת משברי ים

להשתדל שיהיו כל הדיינים בסנהדרין בעלי שיבה⁴³³, ויש מי שכתב שצריכים חברי הסנהדרין להיות בעלי זיקנה בינונית⁴³⁴. יש שמשמע מהם, שאם יש לו עוד ילדים קטנים, הרי הוא כשר לסנהדרין⁴³⁵, ויש מי שכתב שדין זה נאמר דווקא בזקן שאינו מוליד⁴³⁶.

דין זה הוא לכתחילה, אבל אם אין שם משהו אחר בקי כמוהו בחכמה ובכשרון, אזי נדחה האיסור⁴³⁷.

דין זה הוא דווקא בדיני נפשות, אבל מותר להעמיד לכתחילה זקן כדיין בדיני ממונות⁴³⁸; ויש מי שסבור, שבדיני נפשות הוא פסול מן התורה, ובדיני ממונות הוא

לפטור אשה מדין קטלנית – יש הסבורים, שהוא מבן ששים שנה⁴²⁵; יש שכתבו, שהוא מבן שבעים שנה⁴²⁶; ויש מי שכתב, שהוא מבן שמונים שנה⁴²⁷.

בענייני חושן משפט

דיין בסנהדרין – אין מושיבים בסנהדרין זקן מופלג בשנים⁴²⁸. בטעם הדבר, יש מהראשונים הסוברים שהוא מפני ששכח כבר צער גידול בנים⁴²⁹; ויש שכתבו, שהוא משום אכזריות⁴³⁰.

יש מי שכתב, שמדובר באיש מבן שבעים שנה⁴³¹; ויש שכתבו, שהוא מבן שמונים שנה⁴³². ומכל מקום צריך

וראה בר"ח הוריות ד ב, שתלוי בכוח המוליד, מטעם שאינו יכול לקיים מצות פריה ורביה. [431] שו"ת יין הטוב ח"ב חח"מ סי' ה. [432] נפש חיה או"ח סי' תקעו ס"ב; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט"ו, תשי"ח-י"ט, עמ' מט ואילך; שו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט. [433] סנהדרין יז א; רמב"ם סנהדרין ב ו. ויש להעיר, שבגמ' הגיסרה היא 'בעלי זקנה' והרמב"ם גרס 'בעלי שיבה'. וראה בלח"מ שם ה"ג. וראה עוד בברכות כח א, בעניין רבי אלעזר בן עזריה. וראה עוד בשו"ת שבות יעקב ח"א סי' כט. [434] מאירי סנהדרין לו ב. וראה מאמרו של הגר"י ניסים, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ו-י"ז, עמ' כא ואילך, והערות העורך שם. [435] הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, בשיטת רש"י והרשב"א. [436] מאירי סנהדרין שם, וכן משמע שיטת הר"ח הוריות שם. וראה בשו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט אות ה. [437] דינא דחיי על סמ"ג עשין צו; שו"ת רב פעלים ח"ב חח"מ סי' ד; מרגליות הים, סנהדרין לו ב אות ה; שו"ת יין הטוב שם, וכן הגר"י ניסים, התורה והמדינה, שם. וראה בהערות העורך שם, הע' 3, ובשו"ת חמדת צבי ח"ג סי' מט אות ו. [438] שו"ת הלכות קטנות

לאאמור"ר סי' ח. [425] שו"ת אבני נור חאבהע"ז סי' מה; שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"א סי' מה; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ג סי' קיז; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קמא; שו"ת אמרי יושר ח"א סי' קצ; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ג ח"א סי' קי; שו"ת פרשת מרדכי סי' טו; שו"ת שם אריה חאבהע"ז סי' לה. [426] שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' כג; שו"ת עטרת ישועה ח"א סי' לט; שו"ת שבט סופר חאבהע"ז סי' ד; שו"ת חבצלת השרון, מהדו"ת סי' עא; שו"ת תורת חסד חאבהע"ז סי' ה. וכן נוטה דעתו של בעל אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' כו, אם כי דחה שיטת החת"ס, וכתב שלא ברור דין זה כמה נחשב זקן לזה. [427] הגה' חכמת שלמה אבהע"ז סי' ט. וראה בשו"ת אבני זכרון ח"א סי' יד, ובשו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' מג, שדחו דבריו. וראה עוד בגיל הזקן באוצה"פ סי' ט סקט"ו אות א. [428] סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין ב ג. יש לציין כי בגמ' נאמר רק זקן, בעוד שהרמב"ם הוסיף זקן מופלג. וראה בתוספתא סנהדרין ז ה, ובירושלמי סנהדרין ד ט, שכלל לא גרסו זקן, אלא רק סריס ומי שאין לו בנים. [429] רש"י ומאירי סנהדרין שם; שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצא. [430] רמב"ם שם; רמ"ה סנהדרין שם.

הוא מחמת זיקנה, ושלא מחמת כבוד התורה, לדברי הכל רשאי להחמיר על עצמו ולטפל באבדה⁴⁴⁹. יש מי שכתב, שאמנם פטור הזקן מהשבת אבדה, אבל מכל מקום אם עשה כן קיים את המצווה⁴⁵⁰.

יש הסבורים, שדין זה נאמר דווקא בזקן בחמתו, שאינו לפי כבודו מפני חמתו, אבל זקן או נכבד סתם אינו חשוב לומר שאינו לפי כבודו, אלא או יטפל באבדה, או יתן דמיה⁴⁵¹.

זקן שקיבל לפקדון חפצים שצריך לטפל בהם, כגון בגדים ושטיחים שיש לנערם, אף על פי שאין זה לפי כבודו, הרי הוא חייב לטפל בחפצים כנדרש, שכן קיבל עליו מרצונו לשמור עליהם, או שיכול לשכור אחרים שיעשו את המלאכה, ועליו לשלם את שכרם⁴⁵².

פריקה וטעינה — מצא בהמת חברו רבוצה תחת משאה, והיה בעל הבהמה

פטור מדרבנן⁴³⁹.

זקן כשר לדון בדיני שור הנסקל⁴⁴⁰.

זקן שישב בסנהדרין שלא כדין, אין הוראתו הוראה אפילו בדיעבד⁴⁴¹.

אם הושיבו חכם בסנהדרין ואחר כך נזדקן, אין מושיבים אותו עוד לאחר שנזדקן⁴⁴², ויש שחולקים בדבר זה⁴⁴³.

סנהדרין שהיה אחד מהם זקן, אין בו דין זקן ממרא⁴⁴⁴.

השבת אבדה — זקן ואינו לפי כבודו, פטור מהשבת אבדה⁴⁴⁵, היינו שאם מצא שק או קופה, וכל דבר שאין דרכו ליטול, מפני שהוא חכם או זקן מכובד, אינו חייב לטפל בכך⁴⁴⁶. ואם רוצה לעשות לפנים משורת הדין, יש אומרים שרשאי לטפל באבדה ולהחזירה, אפילו כשאינו לפי כבודו, ואין בזה זילזול בכבוד התורה⁴⁴⁷, ויש חולקים⁴⁴⁸. ומכל מקום אם הפטור

וראה בעיקרי הד"ט או"ח סי' ל' אות י'. [444] משנה הוריות ד' ב'; רמב"ם שגגות יג א. וראה לעיל 428 ואילך, בעניין הגדרת הזקן כאן. [445] ב"מ ל' א. [446] רמב"ם גולה ואבדה יא יג; טוש"ע חו"מ רסג א. [447] רמב"ם שם יא יז; שו"ע חו"מ רסג ג. [448] רא"ש ב"מ ל' א; טור חו"מ סי' רעב, בשם הרא"ש; רמ"א שם, בשם יש חולקים. [449] ערוה"ש חו"מ רסג ד. [450] הר צבי או"ח ח"ב סי' קג. [451] שיטמ"ק ב"מ ל' א, בשם הריטב"א; חידושי הריטב"א שבועות ל' ב; חידושי הר"ן ב"מ לג א, בשם הרמב"ן. וביחס להבדל בין אבדה בעיר ואבדה בשדה — ראה סיכום השיטות באנציקלופדיה תלמודית, כרך יא, ע' השבת אבדה, אות ט. [452] שו"ת הרדב"ז ח"א סי' שיג.

ח"א סי' פט; שו"ת יין הטוב שם; עמוד הימיני סי' ה. וראה בשו"ת נחלת אביי סי' לג. [439] הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי"ח-י"ט, עמ' מט ואילך. [440] רבנו יונה, סנהדרין לו ב. וראה מאמרו של הרב רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, שם, שהרמב"ם חולק על דין זה. [441] הרב רבינוביץ-תאומים, שם. וראה חידושי רבנו יונה, סנהדרין שם. [442] שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קצא; חידושי רבנו יונה, סנהדרין לו ב; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' כט; שו"ת חיים שאל ח"א סי' פט; שו"ת רב פעלים ח"ב חו"מ סי' ד; שו"ת יין הטוב שם. [443] מאירי סנהדרין שם; חסדי דוד סנהדרין פ"ז דף ע"ג; שו"ת כנסת הגדולה, או"ח בלשונות הרמב"ם, סוף הספר, דף קלו.

שם, אם הלך בעל הבהמה וישב לו, ואמר לזה שפגע בו, הואיל ועליך מוטלת מצות פריקה, אם רצונך לפרוק לבדך פרוק – פטור, אבל אם היה בעל הבהמה זקן, חייב חברו לטעון ולפרוק לבדו⁴⁵³.

בעניינים שונים

לרפאותם ולהצילם, הן לעניין עצם החיוב לטיפול מקובל, והן לעניין קדימות בטיפול⁴⁵⁷.

אם מוצא הבהמה הוא זקן ואינו לפי כבודו, פטור הוא מלפרוק, אבל אם רוצה לנהוג לפני משורת הדין, נחלקו ראשונים אם רשאי⁴⁵⁴.

השתתפות בכנית מקוה – אף הזקנים צריכים להשתתף עם הציבור בבנין מקוה בעירם, למרות טענתם ששנותיהם זקנות, ואינן צריכות למקוה⁴⁵⁸.

מיסים – מנהג בישראל הוא לפטור ממיסים את הזקנים שאינם יכולים לעבוד עוד, ופטור זה כולל כל סוגי המיסים והארנונות המוטלים על הציבור⁴⁵⁵.

יום הולדת – יש מי שכתב, שסעודה ביום ההולדת הששים היא סעודה מצווה⁴⁵⁹; ויש הסבורים, שסעודה ביום ההולדת השבעים היא סעודת מצווה⁴⁶⁰.

הצלת נפשות – בדין הצלת חברו על ידי זקן, כשההצלה אינה לפי כבודו, יש מי שכתב שפטור, ודחו דבריו בתוקף⁴⁵⁶.

יש שהסתפקו אם חייב אדם לברך ברכת שהחיינו ביום הגיעו לגיל שבעים שנה⁴⁶¹; ויש מי שכתב, שיברך בלא שם ומלכות^{462, 463}.

אין הבדל בין צעיר לזקן בחיוב

סק"ט. ובבן איש חי פ"ר ראה אות יז כתב שכשיגיע לששים או שבעים נכון ללבוש בגד חדש או יקח פרי חדש ויברך עליו שהחיינו ויכוין גם על שנותיו. [462] הגה' חת"ס או"ח סי' רכה. [463] בעניין יום הולדת סתם – ראה בס' עשה לך רב, ח"ד סי' כו. ומסופר על הבעש"ט (בספר השיחות תש"ג) שהיה רגיל לערוך סעודה ולומר דברי תורה בכל שנה ביום ח"י אלול, הוא יום הולדתו – ראה הרב י. טיקוצקי, ימי שנותינו: מעלת יום הולדת האדם, תשנ"ו, עמ' לג ואילך. וראה בשו"ת יביע אומר ח"ו חאו"ח סי' כט, שכתב בעניין חגיגת יום הולדת שהוא מנהג יפה וסימן יפה הוא וכך נוהגים בביתנו. וכן כתב בילקוט יוסף, ח"ג סי' רכג ס"ד. וראה באריכות מאמרו של הרב א. ווינברגר, מזכרת להגרא"ה הרצוג, תשכ"ב, עמ' 239 ואילך. ובשו"ת בית דוד סי' קעו כתב, שאין איסור לחגוג יום הולדת, אך לא יברך שהחיינו.

[453] ב"מ לב א; רמב"ם רוצח יג ח; טושו"ע חו"מ רעב ז. [454] ראה לעיל הע' 447 ואילך. וראה בנמוקי" ב"מ ל ב. וראה בטעם הפטור למרות שצער בעלי חיים דאורייתא בס' הליכות שלמה ח"ב פ"ז הע' יט. [455] שו"ת הלכה למשה חח"מ סי' יג. [456] בחכמת שלמה, חו"מ סי' תכו – פטר, ובשו"ת אגרות משה חו"ד ח"ב סי' קעד ענף ג, דחה דבריו בתוקף. וראה עוד בע' אבוד עצמו לדעת, הע' 126 ואילך. [457] שו"ת אגרות משה חח"מ ח"ב סי' עה אות ז. [458] שו"ת מהר"י מינץ סי' ז; שו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' פח. [459] שו"ת בית ישראל סי' לב, והוא על פי מו"ק כח א. וראה בשו"ת הלל אומר חאו"ח סי' קלט. [460] בן איש חי פ"ר ראה אות יז; שו"ת בית ישראל שם; מקור חסד לר"ר מרגליות על ס' חסידים אות ריג. [461] שו"ת חות יאיר סי' ע; שו"ת תשובה מאהבה ח"ב סי' רלט; פרמ"ג או"ח סי' תמב במ"ז

אשפוז במוסד – זקן הנמצא במוסד לתשושים, והחמיר מצבו, ולפיכך צריכים להעבירו למוסד לחולים סיעודיים, אלא שיש חשש שהעברה כזו תגרום לזקן נזק, שכן העברה ממקום מוכר לו למקום זר עלולה לפגוע בו נפשית, ומאידיך השארתו במוסד לתשושים עלול לגרום נזק לזקנים אחרים שבמוסד, וכן עלול לגרום להפסד כספי רב לבעלי המוסד לתשושים – יש מי שכתב, שיש לעשות כל מה שאפשר כדי להשאירו במוסד המקורי; ואם לא ניתן לעשות זאת, ויש חשש לנזק לזקנים האחרים, מותר להעבירו למוסד לזקנים סיעודיים, אלא אם כן הערכת הרופאים היא שהעברתו תגרום לפיקוח נפש ממש, שאז הדבר אסור⁴⁶⁴.

אכן, אם המנהג באותו מקום הוא שבתום פרק זמן מוגדר, או בגיל מסויים, יסיים אדם את תפקידו, הרי שהדין עם המעביד, ואין העובד יכול לתבוע ממעבידו להאריך את עבודתו כפי עיקר הדין, אלא המנהג הוא הקובע⁴⁷⁵.

על כן, אין להפסיק אדם מעבודתו נגד רצונו רק בגלל גילו, אלא אם כן מתקיימים התנאים הבאים: הותנה הדבר מראש ובמפורש; כך הוא מנהג המקום; כושר עבודתו השכלי ו/או הגופני של הזקן לא מתאים עוד לעבודתו; סרח ועשה מעשה פסול.

פנסיה – בכל מינוי של שררה, שלא התנו מראש את תקופת השירות, אין לסלק אדם מתפקידו עקב גילו, כל עוד הוא כשיר לתפקידו, אלא אם סרח ונמצא בו פסול⁴⁶⁵. דין זה נכון לגבי רב⁴⁶⁶, חזן⁴⁶⁷, גבאי⁴⁶⁸, שמש בית הכנסת⁴⁶⁹, ורופא⁴⁷⁰.

חת"ס חח"מ סי' כא. [467] שו"ת הרשב"א ח"א סי' ש; טשו"ע או"ח נג כה. [468] שו"ת מהרש"ם ח"ד סי' קז. [469] כנה"ג או"ח סי' נג הגב"י בד"ה ה"ה לכל משרה. [470] שו"ת אורח משפט חח"מ סי' כ. וראה עוד בענין פרישה ממשרה עקב גיל, בפסקי דין רבניים ח"ג סי' צא; שם ח"ד סי' רו; הרב מ. סליי, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 151 ואילך. [471] שו"ת יין הטוב ח"ב חח"מ סי' ה. [472] אברבנאל וספורנו עה"ת במדבר א כה; רמב"ן עה"ת במדבר כו סד. וראה בס' משפט המלוכה, פ"ד ס"ב. [473] ראה לעיל הע' 428 ואילך. [474] ראה לעיל הע' 296 ואילך. [475] שו"ת הרשב"א ח"ה סי' רפג; שו"ת דברי מלכיאל ח"ג סי' קנא, וח"ה סי' רטו; שו"ת מהריא"ז ענול סי' יג; חו"א ב"ק סי' כג; שו"ת אגרות משה חח"מ ח"א סי' עה; שילם

וראה בס' שערי הלכה ומנהג, ח"ב סי' שב, שיש לעניין שמחה ביום ההולדת מקור בקבלה, וכתב שם ש"נהגו בזה רבותינו נשיאינו הק' היינו אדמו"רי חב"ד] אף כי בצנעא. ובשו"ת הלל אומר חח"מ סי' קלט כתב שיום הולדת הוא יום מסוגל לבטל ממנו כל גזירות רעות, והוא יום הצלחה ומול, וזאת על המבואר בירושלמי ר"ה ג ח, שלא במהרה אדם נופל ביום גינוסיה שלו. וכן ראה בס' רסיסי לילה לר' צדוק הכהן שהיום שהאדם נולד בו הוא בתוקף מזלו, ואין לירא באותו יום בכל שנה משום דבר שיודע שמולו אז. וראה באריכות על ימי הולדת במורשת ישראל בס' יום שאדם נולד בו, לר' יעקב וינברגר. [464] הרב י. זילברשטיין, בשיעורו לרופאים. [465] רמב"ם כלי המקדש ד כא; שו"ת הריב"ש סי' רעא; רמ"א יו"ד רמה כב. [466] שו"ת

ועשיית צדקה וחסד⁴⁷⁹.

כמו כן ראוי ורצוי לעודד את הציבור שכל אחד יבטיח את עצמו בביטוח חיים⁴⁸⁰.

בעניינים עתידיים

עבודה במקדש – כהן כשר לעבודה עד שיזקין, היינו עד שידיו ורגליו רותתים מאין כוח⁴⁸¹, והזיקנה פוסלת בעבודת הכהן מעיקר הדין⁴⁸².

הלוי נפסל לעבודה מבין חמישים שנה⁴⁸³, כיוון שכוחו מתחיל להכחיש מגיל זה⁴⁸⁴, ויש מי שמנה לאו זה בתרי"ג המצוות⁴⁸⁵. יש מי שכתב, שדין זה נאמר רק בזמן שהיו נושאים את אוהל מועד ממקום למקום, ואינה מצווה שנוהגת לדורות, אבל לדורות אין הלוי נפסל בשנים אלא בקול, שמעת שיתקלקל קולו מרוב זיקנה, ייפסל לעבודתו במקדש, ואינו נפסל אז אלא לומר שירה, אבל יהיה

מי שקיבלוהו לעבודה סתם, ללא הגבלת זמן, והזקין ואינו יכול לעבוד עוד כמקודם, ואפילו אינו יכול לעבוד עוד כלל, מחוייב הציבור לספק לו את צרכי פרנסתו בכבוד, ולשלם לו את מלוא משכורתו, גם אחרי פרישתו מכהונתו⁴⁷⁶.

ביטוח פנסיה וביטוח חיים – דבר טוב וראוי גם לאנשים כשרים ויראים, שידאגו בצעירותם לתכניות ביטוח פנסיה לעת זיקנתם, כדי שלא יצטרכו לעבוד הרבה⁴⁷⁷, והיינו שאין בזה משום חסרון באמונה ובבטחון בה', וגם אין בזה חשש של הקדמת פורענות ופוחז פה לשטן. הסיבה העיקרית להבטחת ההכנסה לעת זיקנה היא שמגיל ששים שנה ואילך ראוי לאדם לשבות ולנוח מעמל כפיים ומעבודת האדמה, ואז תידבק נפשו עם בוראה, ותעזוב העסקים הגשמיים⁴⁷⁸. ומכל מקום אל לו לאדם להיות בטל, שכן הבטלה מביאה לידי מחלות גוף ונפש, ועליו לדאוג לתעסוקה המתאימה לו, אם עבודה ופרנסה כפי יכולתו, ואם לימוד תורה

מתים. וראה בע' נתוח המת, הע' 290 ואילך. וראה עוד בספרו של הרב מ. סליי, הביטוח בהלכה, פ"י עמ' 141. [478] אברבנאל עה"ת פר' בהר, עניין השמיטה ד"ה הדרך הב'. [479] ראה מאמרו של הרב מ. סליי, אסיא, שם. [480] שו"ת קובץ תשובות סי' יט. [481] חולין כד א; רמב"ם ביאת מקדש ז יב. [482] שו"ת זכרון יהונתן חאבה"ע"ז סי' ב אות פג. [483] במדבר ח כג-כו. [484] רש"י במדבר ד ב. [485] בה"ג סי' קסד. וראה בסה"מ"צ לרמב"ם שורש ג, שחלק עליו. ובהשגות הרמב"ן שם כתב, שאם יבוא מצב בו יצטרכו לשאת את כלי המקדש בכתף, אולי לפני ביאת הגואל, יחזור הדין של הגבלת הלויים בעבודה זו. וראה עוד הע' ר' חיים הלר לסה"מ"צ שם, הע' 10.

וורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, ח"א עמ' 233 ואילך; הרב מ. סליי, אסיא, שם. וראה עוד בשו"ת הגרי"א הרצוג, חיו"ד סי' עו. [476] הגר"י ניסים, התורה והמדינה, ז-ח, תשט"ו-י"ז, עמ' כא ואילך; הרב ב. רבינוביץ-תאומים, התורה והמדינה, ט-י, תשי"ח-י"ט, עמ' מט ואילך; שו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' כו. [477] שו"ת פרי השדה ח"ב סי' מד; שו"ת לחם ושמלה, חיו"ד ח"ב סי' סז; שו"ת כוכבי יצחק, ח"א סי' כב; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ב סי' קיא; שם ח"ד סי' מח; שו"ת שבט הלוי, ח"ד סי' א אות ב; יחווה דעת ח"ג סי' פה; עשה לך רב, ח"ו סי' צב, בתשובות בקצרות. וראה ביחווה דעת, שם, שמכל מקום יזהר מחתימה על הסכם ביטוח המתיר עריכת ניתוחי

מן השוערים⁴⁸⁶. יש מי שכתב, שאחרי גיל חמישים שנה, חוזר הלוי לשיר ולייעץ לאחיו הלוויים⁴⁸⁷, ויש מי שסבור שאינו חוזר לשיר, אלא רק לנעילת שערים⁴⁸⁸.

יש מי שראה בדין זה את המקור הקדום ביותר לפרישה מעבודה כחובת הגיל⁴⁸⁹.

שמחה⁴⁹⁵, ומשמע הגדרת זקן לעניין זה הוא מי שאינו יכול לעלות ברגליו.

כהן גדול — כהן גדול שהיה זקן, מותר להטיל עששיות של ברזל לתוך מי המקווה הצוננים, או לערבב מים חמים במי המקווה, כדי שתפוג צינתם⁴⁹⁶.

סוטה — מי שאין לו אשה הראויה ללדת, וגם אין לו בנים, ונשא זקנה, וקינא לה כדין סוטה, אינה שוטה, ולא נוטלת כתובתה; היו לו בנים, או אשה אחרת הראויה ללדת, הרי זה משקה אותה, אף על פי שהיא זקנה⁴⁹⁷.

דיני טומאה — זקן ויושב בישיבה לדברי הכל אין צריך לקבל דברי חברות בפני שלושה, להיות נזהר בטומאה וטהרה, כדי להיות נאמן על המעשרות⁴⁹⁸.

זקן שהיה בעל קרי וטבל, ולא הטיל מימיו קודם שיטבול, הרי זה טמא, מפני צחצוחי שכבת זרע, שאינם יוצאים אלא כשיטיל מים, וזקן לעניין זה הוא כל שאינו יכול לעמוד על רגלו האחת ולחלוץ

כהן שהוא עצמו בעל הקרבן, אם הוא זקן שיכול לעבוד על ידי הדחק, נותן קרבנו לכל כהן שירצה, והעור והעבודה לאנשי המשמר; ואם אינו יכול לעבוד כלל, הרי הקרבן כולו לאנשי המשמר⁴⁹⁰.

קרבן פסח — אין שוחטים את הפסח אלא על מי שראוי לאכול; ולכן זקן שאינו יכול לאכול כזית, אין שוחטים עליו את קרבן הפסח, אבל אם הוא אחד מבני החבורה, והאחרים יכולים לאכול, מותר לשחוט עליהם את הפסח⁴⁹¹.

ראיה, חגיגה, הקהל, שמחה — הזקן פטור ממצות ראיה⁴⁹², ומקרבן חגיגה⁴⁹³, וממצות הקהל⁴⁹⁴. הזקן חייב בקרבן

Beyond Sixty-five: The Dilemma of Old Age in Americals Past, New York, 1983
 [490] ב"ק קי א; רמב"ם כלי המקדש ד ח.
 [491] פסחים סא א; רמב"ם קרבן פסח ב ג.ה.
 [492] חגיגה ד א; רמב"ם חגיגה ב א.
 [493] רמב"ם חגיגה ב ד. [494] רמב"ם חגיגה ג ב. [495] רמב"ם חגיגה ב ד. [496] יומא לא ב; רמב"ם עבודת יוהכ"פ ב ד. וראה רש"י ותוס' יומא לד ב; לח"מ עבודת יוהכ"פ שם. [497] סוטה כה ב; רמב"ם סוטה ב י. וראה שם בראב"ד ובלח"מ. [498] תוספתא דמאי ב י; בכורות ל ב; ירושלמי דמאי ג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י ד.

[486] רמב"ם כלי המקדש ג ח. וראה חולין כד ב. [487] רש"י במדבר ח כה; רש"י ומרכבת המשנה, אבות ה כא. [488] רמב"ן עה"ת במדבר ח כה. וראה בפ"י הרא"ם וגור אריה על רש"י במדבר שם, בהסבר המחלוקת בין רש"י לרמב"ן. [489] ראה — מ. עמית, קורות הגרונטולוגיה, עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לרפואה, מטעם ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה, ירושלים, תשל"ח/ 1978; הרב מ. סליי, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 151 ואילך. יש לציין, כי חובת הפרישה מעבודה בגין גיל כרונולוגי הפכה לשיטה חברתית רק בסוף המאה ה-י"ט למנינם — ראה, C. Haber,

מנעלין⁴⁹⁹.

תהליך, מחלה וכד'⁵⁰⁹. ויש מי שכתב, שהזיקנה היא מצב ביניים בין הבריא לחולה⁵¹⁰.

זקן שנשברה מפרקתו, אפילו בלא רוב בשר, מטמא באוהל כמת⁵⁰⁰. יש מי שכתב, שיתכן שהגיל לעניין זה הוא 98 שנה⁵⁰¹.

יש הרואים בגישה וביחס לזקנים בקהילה מדד לרמת המוסר הקיבוצי של העם. זוהי דוגמא לדאגה לזולת החלש והמוגבל, ולחובה המוסרית הקיבוצית של הכלל לטובת היחידים הנוזקים, ללא טובת הנאה חומרית⁵¹¹.

זקנה היא אחת מארבע נשים שדיין שעתן, ואינה מטמאה למפרע⁵⁰², וזקנה לעניין זה היא ככל זקנה לעניין סילוק דמים; עברו עליה שלוש עונות וראתה, וחזרו ועברו עליה שלוש עונות אחרות, או פחות או יתר וראתה, הרי היא ככל הנשים, ומטמאה למפרע⁵⁰³, ואם ראתה ראייה ראשונה באונס, אף בשניה דיה שעתה⁵⁰⁴.

עקרונות המוסר — אמנם יש היבטים מוסריים בולטים בטיפול וביחס לזקן, אך העקרונות המוסריים אינם מיוחדים לגיל זה. הם כוללים נושאים כלליים ועקרוניים כמו זכות האוטונומיה, חלוקה צודקת של משאבים מוגבלים, מחקר בבני אדם וכיו"ב.

עבדים — גול עבדים והזקיני⁵⁰⁵ — יש שפסקו, שאומר לו הגזלן לנגזל הרי שלך לפניך, ומחזירם כפי שהם⁵⁰⁶, והטעם, שדינם כקרקע שאינה נגזלת⁵⁰⁷; ויש שפסקו, שמשלם כשעת הגזלה⁵⁰⁸.

הדילמה ביחס לזקן מתמצית במציאת האיזון הנכון בין עבודה לפנאי, חופש מול תלות, הבעיות הכלכליות, מיקומו של הזקן מבחינה חברתית, והיחס למחלותיו.

דיני הזקן במצב סופני — ראה ערך נוטה למות.

משאבים מוגבלים — הבעיה של חלוקה צודקת של המשאבים המוגבלים, וחלקם היחסי של הזקנים בעוגה התקציבית, נידונה בהרחבה בשנים האחרונות מבחינה פילוסופית-מוסרית בכל

ו. רקע אתי

היחס לזיקנה — שאלה פילוסופית-רפואית בסיסית היא כיצד להתייחס לזיקנה, האם היא תופעה,

[506] רמב"ם גזלה ואבדה ג ד; שו"ע חו"מ שסג א. וכן דעת רוב הפוסקים — ראה בנו"כ הרמב"ם והשו"ע שם. [507] מ"מ שם. [508] הרי"ף, הובא בטור חו"מ שסג. וכתבו נו"כ הרמב"ם והשו"ע, שזו גירסא משובשת. [509] ראה דיון על כך — T.F. Murphy, *J Med Philo*, Vol. 11, 1986, [510] רמב"ם, פרקי משה, ג, 3, 15-11. [511] א. רוזין, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ'

[499] מקוואות ח ד; חולין כד ב; רמב"ם אבות הטומאות ה ז. וראה בתפא"י מקוואות שם, בבויעז סק"ח. [500] ש"ך יו"ד סי' שע סק"א, בשם הרש"ל, על פי חולין כא א. [501] ס' לאור ההלכה, עמ' קפ, והוא כגילו של עלי במותו (שמו"א ד טו). [502] נידה ט ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ד א. [503] רמב"ם שם. [504] רמב"ם שם ה. [505] ב"ק צו ב.

מוסרית, והן מצד הזקנים עצמם, שהולכים ומתרבים, ועולה בהם החלק היחסי של אנשים בריאים המתפקדים כראוי, ויכולים הם להרים את קולם בדרישות לצדק חברתי⁵¹⁴.

פרישה — בעית החובה לפרישה בגין גיל כרונולוגי קבוע ומוגדר נידונה בהקשר של שיוויון ואפליה⁵¹⁵. יש הרואים בחובת הפרישה צורה של אפליה חברתית על רקע של גיל, ויש הסבורים שאין להתייחס לנורמה חברתית זו במושגי אפליה ואי-צדק חברתי⁵¹⁶.

זכויות הזקן — הצורך בהגנה על זכויות הזקן והבטחת רווחתו הוכר על ידי האו"ם רק בשנת 1969, בהצהרה על הקידמה וההתפתחות הסוציאלית מטעם האסיפה הכללית של האו"ם. בשנת 1982 התקיים כנס של האסיפה העולמית על הזיקנה מטעם האו"ם ביניה שבאוסטריה, וניסח מסמך המכיל תכניות פעולה בינלאומיות לשיפור רווחת הזקן.

הפדרציה הבינלאומית לנושאי הזיקנה ניסתה בשנת 1990 הצהרת זכויות וחובות הזקן. הצהרה זו כוללת 20 זכויות של

העולם. ההוצאות ההולכות וגדלות ברפואה המודרנית בכלל וברפואה הגריאטרית בפרט, המעמסה הפיסית והנפשית על בני המשפחה, ועל החברה כולה, בגלל ריבוי מחלות כרוניות ובעיות פסיכולוגיות בזקן מחד, והיעדר עבודה ויצירה כלכלית-חברתית מאידך, יוצרים דילמה מוסרית בהתייחסות לזקן.

ואמנם, בעית החלוקה הצודקת של משאבים מוגבלים באה לידי ביטוי שלילי ביחס לזקן, היות והם מיעוט חלש באוכלוסייה, בלתי חשובים מבחינה פוליטית וכלכלית, מנצלים נתחים גדולים מאד בהוצאה הציבורית לבריאות, אנשים שסיימו את תרומתם לחברה וכיוצא ב טענות שונות⁵¹². לאחרונה מתגברות הדעות לשינוי היחס לזקן, ולהענקת יחס מוסרי הולם. ואכן, יש הטוענים שאין להבדיל בשיקולי הטיפול בין צעיר לזקן, שכן מבחינה מוסרית אין לשקול באופן כמותי את התועלת של הפרט לחברה, ואין למנוע משאבים מהזקן רק בגלל היותו זקן, כי דרך זו עלולה להפוך את הרפואה למערכת כלכלית טהורה, חסרת רגישויות אנושיות וערכיות⁵¹³. גישה זו מתפתחת הן בחברה הכללית, על בסיס של תחושה

Mandatory Retirement, New York, 1984; M. Levine: *Age Discrimination and Mandatory Retirement Controversy*, Baltimore, 1988 See M. Levine, In: P.K. Ragan (ed): [516] *Work and Retirement: Policy Issues*, Los Angeles, 1980, p. 45 לצורך בחובת הפרישה בגין גיל כרונולוגי, ראה M. Levine, *Gerontologist* 20:561, 1980; ס' סגולת ימים, עמ' 108 ואילך. וראה עוד על עבודה ופרישה בגיל הזיקנה — י. קינג, בתוך: א. רוזין (עורך). *הודקנות וזיקנה בישראל*, עמ' 745 ואילך.

Callahan D, *N Engl J* — ראה [512] 75. N.S. Jecker and [513] *Med* 335:744, 1996 R.A. Pearlman, *J Am Geriat Soc* 37:1067, 1989; J. Avon, *N Engl J Med* 310:1294, 1984; M. Siegler, *Hastings Cen Rep* [514] 1984. Pawlson LG, et al, — וראה עוד — 14:24, 1984 *J Am Geriat Soc* 40:628, 1992 H.C. Eglit: *Age* [515] *Discrimination*, Vol. 2, Colorado Springs, 1981; L.M. Friedman: *Your Time Will Come: The Law of Age Discrimination and*

להשגחה על הזקן, תקשורת טובה יותר בין הזקן לבין הצוות, הפעלת הזקן רק תחת בקרה, תגבור כוח האדם, התערבות פסיכו-סוציאלית, שימוש בתרופות, ועוד⁵¹⁷.

היבטים אתיים הנוגעים לזקן הנוטה למות – ראה ערך נוטה למות.

היבטים אתיים הנוגעים למחקר בזקנים – ראה ערך נסויים רפואיים בבני אדם.

היבטים אתיים הנוגעים לזקן שאינו בר-כושר שיפוט – ראה ערך שוטה.

ז. רקע משפטי

חוק ביטוח לאומי – במסגרת חוק הביטוח הלאומי קיימות זכויות שונות לזקנים: קצבת זיקנה; קצבת שאירים; השלמת הכנסה למקבלי קצבת זיקנה או שאירים. כמו כן משתתף המוסד לביטוח לאומי בביטוח רפואי; בהנחות לתשלומי מיסים עירוניים, שכר דירה, אגרת רדיו וטלוויזיה⁵¹⁸.

חוקים שונים – מספר חוקים ותקנות נוגעים לחובות כלפי הקשישים, כגון חוק לתיקון דיני משפחה (מזונות) תש"ט – 1959, הבא להסדיר את זכויות הקשיש לסיוע כלכלי מבני משפחתו; תקנות הפיקוח על מעונות (אחזקת זקנים עצמאיים ותשושים במעון) תשמ"ו –

הזקן ו-9 חובות. בין השאר כוללות הדרישות את הזכות של הזקן לחיות בכבוד ובביטחון, ולהיות חופשי מניצול ופגיעה; לאפשר לזקן ביטוי עצמי ומעורבות בקהילה; לדאוג לצרכיו הבסיסיים בתחומי הדיור, הלבוש, המזון, התנועה והבריאות; לדאוג לתעסוקה הולמת ליכולתו ולכישוריו; לדאוג למוסדות הולמים, כאשר מגיע הזקן לצורך לסידור מוסדי; ייעוץ נכון והוגן בתחומי הרפואה, ההשכלה, התעסוקה והבילוי. בין החובות, כל עוד מצבו הפיסי והשכלי של הזקן מאפשר זאת, כלולות הדרישות לשמירה על עצמאות; דאגה עצמית לתעסוקה ולמעורבות במשפחה ובקהילה; התאמת הידיעות וההשכלה למצבים המשתנים.

קשירת זקן הסובל משטיון – שאלה מוסרית הנוגעת לטיפול בזקן מבולבל וסחר כושר שיפוט המאושפז בבית חולים מתייחסת לקשירתו, כדי לרסנו ולהגביל את תנועתו, במצבים בהם אין אפשרות שליטה בצורה אחרת. הסיבות העיקריות לקשירת חולה כזה הן החשש מפני נפילתו בהליכה או בשיבה, והצורך למנוע הוצאת צנתרים או עירוניים מגופו. יש המגנים תופעה זו ודוחים אותו בכל מקרה, יש המשלימים עמה במצבים חריגים, ויש אף המצדיקים אותה כפעולה הכרחית הנעשית לטובת הזקן חסר כושר-שיפוט. יש שהציעו שיטות שונות להפחתת הצורך בקשירת החולה: ניצול קרובי משפחה

52:2203, 1992; A.J. Rosin and M. Sonnenblick, *Health Care in Later Life* 3:159, 1998; ס. ברובסקי, א. רוזין, הרפואה, קלג:180, 1997. [518] ראה – ד. שניט, זכויות

[517] ראה ביחס לסוגיא זו L.K. Evans and N.E. Strumpf, *J Am Geriatr Soc* 36:65, 1989; A. Schafer, *Can Med Assoc J* 132:1257, 1985; W. Marks, *Arch Inter Med*

.5191986

זרע

- א. הגדרת המושג
- זרע הוא החומר המפרה היוצא מן הזכר באדם ובכל חי.
- בלשון המקרא הוא נקרא תמיד שכבת זרע¹, והיינו מפני שהזרע יוצא בתוך שכבה נוזלית, ואין כל תא זרע נראה לעין באופן בודד. בלשון חז"ל הוא נקרא גם קרי, ומי שיצאה ממנו שכבת זרע נקרא בעל קרי, והוא על שם הפסוק 'כי יהיה כך איש אשר לא יהיה טהור מקרה לילה'².
- החלק המפרה באשה אף הוא נקרא זרע³. כיום מבחינים בין המרכיב התורשתי של הגבר, שנקרא זרע, לבין המרכיב התורשתי של האשה, שנקרא ביצית.
- זרע הוא גם החלק בפרי שממנו גדל צמח חדש.
- באופן מושאל משמש המושג זרע לציון צאצאים⁴.
- חוק ביטוח סיעוד⁵²⁰ מקנה לכל קשיש המוגבל בתיפקודו זכאות אישית לגימלה או לשירותים לפי כללים הקבועים בו. הזכאים לגימלה זו הם תושבי מדינת ישראל, אשה בגיל 60 שנה, וגבר בגיל 65 שנה, המוגבלים בתיפקודם, והעומדים במבחן ההכנסות ובמבחן התלות. הגימלה ניתנת רק לקשישים המתגוררים בקהילה, אך לא במוסדות. אוכלוסית היעד היא קשישים החיים בביתם, ואשר מפאת מוגבלותם הפיסית ו/או הנפשית זקוקים לעזרת אחרים בתיפקוד האישי היום-יומי.
- גיל פרישה של שופטים, דיינים ורבנים – השופטים בישראל בכל הערכאות חייבים בפרישה בגיל 70 שנה⁵²¹.
- גיל הקצבה של דיין הוא 70 שנה⁵²².
- כרב ראשי לישראל כשיר להיבחר מי שטרם מלאו לו 70 שנה⁵²³. רבני עיר חייבים לפרוש בהגיעם לגיל 75 שנה, ואולם מועצת הרבנות הראשית רשאית להאריך לפי בקשתו את משך כהונתו עד גיל 80 שנה⁵²⁴.

הראשית לישראל, התשמ"מ – 1980. [524] תקנות בחירות רבני עיר, סעיף 16(ב). [1] ויקרא טו טז-יז, לא; שם יח כ; שם יט כ; שם כב ד; במדבר ה יג; ועוד. [2] דברים כג יא, וראה בספרי עה"פ שם. [3] ויקרא יב ב. וראה להלן בהע' 263 ואילך בהגדרתו. [4] בראשית ד כה; שם לח ח; ויקרא כב יג.

קשישים בדיני ישראל, ירושלים, תשמ" – 1980. [519] ראה עוד על ההיבטים המשפטיים של הזיקנה בישראל – י. דורון, בתוך: א. רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל, עמ' 589 ואילך. [520] נתקבל בכנסת ביום 7.4.1986. [521] חוק השופטים, סעיף 17. [522] חוק הדיינים, התשט"ו – 1955, סעיף 16. [523] חוק הרבנות